

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Katedra sociální a kulturní ekologie

Bc. Petr Dekastello

**Družstevnictví jako jeden z možných nástrojů
ekonomického konceptu Steady-State**

Cooperative as one of the possible tools of the
economic concept of Steady-State

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Jan Hájek, CSc.

Praha 2020

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou diplomovou prací zpracoval samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a v elektronické databázi vysokoškolských kvalifikačních prací a v souladu s autorským právem používána ke studijním účelům.

V Praze dne

Bc. Petr Dekastello

Poděkování

V první řadě bych chtěl poděkovat vedoucímu katedry PhDr. Ivanu Ryndovi za jeho motivaci všech studentů a báječnou péči o nás. A k tomu chci i připojit poděkování všem vyučujícím, kteří nám předávali rozsáhlé vědomosti. Díky patří též mým kolegům za skvělý kolektiv a nádhernou atmosféru během studia. Předně však musím poděkovat vedoucímu práce PhDr. Janu Hájkovi, CSc. za jeho fundované rady a výborné vedení. Poděkování patří taktéž RNDr. Naděždě Johanisové, Ph.D. za konzultace, předané znalosti a ochotu pomoci. V neposlední řadě bych zde chtěl poděkovat prof. PhDr. Stanislavu Sousedíkovi, CSc. za jeho neskonalé lidský a navýsost odborný přístup, bez jeho poznatků z oboru filosofie, které nám předával při mém bakalářské studiu, a bez jeho motivace bych ne zvolil téma bakalářské práce, kterou jsem obhájil. Neskonalé díky všem, kteří mě podpořili, i celé společnosti za veškerou motivaci. Musím poděkovat též i své partnerce Zu za její trpělivost a oporu. Na závěr děkuji celému báječnému vesmíru za to, že mi umožňuje veškeré zkoumání a bytí.

Obsah

Abstrakt:	10
Klíčová slova:	10
Abstract:	11
Key words:	11
1. Úvod	13
2. Metodologie	18
3. Prolog	19
3.1 Industrializace	19
3.2 Kapitalizace	19
3.3 Revoluce	21
3.4 Společnost	23
3.5 Shrnutí.....	23
4. Družstevnictví	25
4.1 Geneze	25
4.2 Rozvoj prvních družstev	26
4.3 Příklad českých zemí.....	29
4.4 Shrnutí	30
5. Industrializace pokračující do 21. století	31
5.1 Další vývoj	31
5.2 Chemie.....	35
5.3 Mlčící & Tiché jaro.....	36
5.4 Meze růstu	40
5.5 Herman Daly na scéně.....	45
5.6 Shrnutí	48

6.	Steady-State nebo Nulový růst?	49
6.1	Vzestup Ekologické ekonomie	49
6.2	Budování základů	50
6.3	Metabolismus systému	53
6.4	Růst, nebo nerůst?	54
6.5	Stav stacionární, nebo ustálený?	55
6.6	Mánie růstu / Growthmania	56
6.7	Redistribuce	57
6.8	Volný čas	60
6.9	Instituce	62
6.10	Shrnutí	65
7.	Návrat k družstevní koncepci	67
7.1	Principy	67
7.2	Snaha o celosvětovou podporu	69
7.3	Obnovený rozmach	71
7.4	Nové trendy	72
7.5	Zpět do Evropy	74
7.5.1	Britské ostrovy	74
7.5.2	Družstevně, ale nejen místně	76
7.5.3	Družstevně a přitom „globálně“	76
7.5.4	Legendární modifikace	77
7.6	EU	78
7.7	Shrnutí	82
8.	Závěr – výstupy a shrnutí výsledků	83
8.1	Rekapitulace	83
8.2	Co je instituce?	89
8.3	Instituce ustáleného stavu / steady-state	89
8.4	Instituce družstevnictví	92
8.5	Srovnání fenoménu družstevnictví vs. Steady-State	93
8.6	Kritika družstevnictví a ekonomiky ustáleného stavu (Steady-State)	95
8.6.1	Efektivita	96
8.6.2	Velikost	98

8.6.3	Strategická důležitost	99
8.6.4	Mimo kapitalistický systém	100
8.6.5	Tržní mechanismy	102
8.6.6	Shrnutí	103
8.7	Úsudek a zhodnocení	104
9.	Epilog	106
10.	Literatura.....	107
10.1	Knižní zdroje	107
10.2	Diplomové, bakalářské a jiné práce.....	120
10.3	Přednášky a scripta	121
10.4	Další zdroje	121
11.	Přílohy.....	123
11.1	Schválený projekt diplomové práce	123

Abstrakt:

Diplomová práce na základě rešerše literatury analyzuje teorii ekonomiky ustáleného stavu (Stady-State Economy) a hledá její principy a východiska k užití v praxi. Otázkou je, zda je tato teorie životaschopná. Nejprve je v práci vše uvedeno do souvislostí, tzn. je uvedeno, jaké byly podklady a potřeby ke vzniku této teorie. Samotné zkoumání problematiky začíná v době rozvoje průmyslu a moderních ekonomik. V průběhu výzkumu si analýza všímá i fenoménu družstevnictví, které vzniká v počátcích industrializace, a ta je v práci zkoumána prvotně. Po uceleném představení ekonomiky ustáleného stavu se práce, opět vrací k družstevnictví, jelikož v průběhu bádání se odhalují určité paralely obou fenoménů.

V závěru se proto rekapituluje a zkoumá, zda se představená ekonomika ustáleného stavu projevila jako životaschopná, co by ji mohlo podpořit a zda to může být družstevnictví – jestliže projevilo v paralelách určité předpoklady tuto analyzovanou ekonomickou teorii prakticky realizovat. Po přezkoumání kritik obou fenoménů lze učinit závěrečné zhodnocení a rozhodnutí, tj. zodpovědět výzkumné otázky.

Klíčová slova:

družstvo, družstevnictví, ekonomie, ekonomika ustáleného stavu, steady-state economy, ekonomický růst, růstový imperativ, meze růstu, (trvale) udržitelný rozvoj, nulový růst, životní prostředí, průmyslová revoluce, industrializace, kapitál, kapitalismus, společnost, populace, instituce, Herman Daly

Abstract:

The thesis analyzes the theory of Steady-State Economy based on a research of literature as well as principles and starting points for its application in practice. The central question revolves around the viability of the theory. First, however, the thesis focuses on the context, i.e. the background and needs for the emergence of this theory. Thus, the research begins at a time of industrial revolution and the rise of modern economies. In the course of the research, the analysis also points out the phenomenon of cooperatives, which arise in the early days of industrialization, as examined at the start of the work. Later, after a comprehensive introduction of the steady-state economy theory, the thesis returns to cooperatives, as during the research certain parallels in both of the phenomena emerge.

Consequently, the conclusion recapitulates and examines whether steady state economy has been proven to be viable, what could support its functioning and whether one of the answers might be cooperatives - considered they have been shown to realize certain assumptions of this economic theory in practice. After a review of criticism of both of the phenomena, a final evaluation and decision may be reached, i.e. the research questions may be answered.

Key words:

co-op enterprises system, cooperative, economics, economic growth, growth imperative, limits to growth, sustainable development, zero growth, degrowth, environment, industrial revolution, industrialization, capital, capitalism, society, population, institution, Herman Daly

1. Úvod

Stěžejní prvek předmětu Sociální a kulturní ekologie, podle mého vnímání tohoto studijního oboru, je zkoumání vlivu člověka na životní prostředí. Pod pojmem životní prostředí zpravidla chápeme: „... vše, co vytváří přirozené podmínky existence organismů, včetně člověka, a je předpokladem jejich dalšího vývoje. Jeho složkami jsou zejména: ovzduší, voda, horniny, půda, organismy, ekosystémy a energie.“¹ Jiná definice to vyjadřuje takto: „Životní prostředí je ta část světa, se kterou je živý organismus ve stálé interakci, kterou používá, mění a které se musí přizpůsobovat.“²

Z definic lze vyvodit, že životní prostředí je nejen příroda se svými organismy a vegetací, ale i všemi chemickými prvky a sloučeninami, které utvářejí podmínky pro život na této planetě, včetně energií zde se formujících. To vše tvoří vcelku uzavřený systém. Obecně vzato, tento systém je uzavřený pouze relativně, jelikož je též dotován vesmírnou energií, jež představuje převážně sluneční záření. To naši Zemi velmi významně ovlivňuje a vlastně umožňuje utváření životních podmínek. Protože se v této práci nebudeme zabývat veškerým životem na Zemi, ale budeme si všimnout pouze vývoje lidské společnosti, a to v relativně krátkém časovém úseku, můžeme v těchto souvislostech chápat naši planetu jako *uzavřený systém*.³ Nicméně dosti významná pro další výklad je alespoň skutečnost, že pro rozvoj života, tedy pro každý rozvoj, je třeba *energie*.

První zmíněná definice ve svém znění zmiňuje i další důležitý prvek životního prostředí, jímž je ekosystém. Ten je podle ní určen jako: „... *funkční soustava živých a neživých složek životního prostředí, jež jsou navzájem spojeny výměnou látek, tokem energie a předáváním informací, a které se vzájemně ovlivňují a vyvíjejí v určitém prostoru a čase*.“⁴ Zmíněn je zde třetí důležitý pojem, kterým je funkční soustava neboli *systém*.

Druhá citovaná definice, pocházející z provenience mezinárodní vědecko-kulturní organizace, pohlíží na životní prostředí jako na vše, co nás obklopuje, s čím jsme v neustálé

¹ Zákon č. 17/1992 Sb., §2

² UNESCO, 1967 (via Remtová 2009, s. 56)

³ Pouhou relativnost uzavřenosti systému životního prostředí (např. z důvodu dotace Země slunečním zářením, které nám přináší životadárnou energii) zde můžeme pominout i z toho důvodu, že na skutečnost, nakolik (a zda) bude slunce svítit a dodávat Zemi potřebnou energii, nemá lidstvo (bez ohledu na změny, kterými může procházet) žádný vliv.

⁴ Zákon č. 17/1992 Sb., §3

interakci atd. Životním prostředím přitom nejsou pouze materiální věci, které používáme a ve kterých žijeme (nejrůznější artefakty, architektura atp.), ale podílí se na něm i nemateriální stránky života společnosti, jako například kultura či náboženství. Naším životním prostředím se tak nestává pouze agrárními aktivitami formovaná krajina,⁵ anebo města a s nimi spojená industrie, ale celá společnost se svými sociálními vazbami a bohatě strukturovanou kulturou, včetně vědy.⁶ Životním prostředím se tudíž stává vše, co nás obklopuje a ovlivňuje naše životy. Existence lidstva a jeho vývoj tak nejsou zasazeny do nějakého stacionárního milieu, ale lidská společnost okolní životní prostředí ovlivňuje, formuje a postupně i přetváří.

Vraťme se ještě k pojmu *ekosystém*, který je obsažen v legislativní definici pojmu životní prostředí.⁷ Z etymologie slova *ekosystém* můžeme vyvodit, že se jedná o systém, kterým je spravován (lze i říci, že na jeho základě řízen) náš domov či domovské prostředí jako *oikos*⁸. Jak se ukazuje, naším životním prostředím, které je zároveň i naším domovem, je nejen příroda se svými biologickými, fyzikálními a chemickými vazbami, ale i ovzduší a atmosféra, jež vše obklopují a umožňují naši existenci. Naším domovem jsou lidská obydlí, formovaná podle vyvíjejících se architektonických principů a v důsledku postupující urbanizace stále častěji soustředěná ve velkých celcích. K tvorbě tohoto domova jsou potřebné „stavební kameny“ – materiály a energie. Vše je spojeno ve složitý systém, na němž je založen sám o sobě vývoj všech organismů na Zemi a disponuje svými specifickými vazbami.

Jde o takové prvky systému, které jsou navzájem propojeny do funkční soustavy na vysoké úrovni, která lidem, jako organismům, umožňuje nejen přežití, ale jako lidským jedincům i jejich individuální vývoj a celé společnosti pak její rozvoj. Neobejdeme se nejen bez vzájemného vyměňování informací, ale především bez látkové a materiální výměny, k jejímuž průběhu a efektivnímu zpracování je potřeba právě výše zmíněná energie. Lidstvo jako celek potřebuje ke své progresi (vedle potřebné výměny informací, související

⁵ Zde ve smyslu veškeré živočišné a rostlinné produkce a výroby, včetně např. lesnictví atd.

⁶ Vedle biologie, fyziky a chemie se prosazují i humanitní obory, ale především ekonomie, která je v podstatě ústředním tématem této práce, a sociální a kulturní ekologie tvoří celé práci background.

⁷ Ze zákona č. 17/1992 Sb.

⁸ Slovo starořecké *οἶκος* ve významu: nejmenší jednotka společnosti, která zahrnovala rodinu, obydlí, zvířata i otroky – tedy celou domácnost s domem i půdou. Stejným slovem se také označovala jídelna ve velkých domech. Více k pojmu např. Průka (2009).

s mentální či duchovní stránkou jeho existence) především materiální a látkové zdroje a energii – a to (s ohledem na konkrétní čas a prostor) na stále vyšší úrovni, a nejen v dostatečné kvantitě, ale i v kvalitě.

Aby se člověk mohl rozvinout na další kvalitativní stupeň, potřebuje určitý impuls ke změně. Největší změny, kvalitativní posuny či relativně náhlé zvraty bývají označovány pojmem *revoluce*.⁹ Jednou z nejvýznamnějších změn v dějinách lidské společnosti byla tzv. průmyslová revoluce, na niž postupně navázaly další fáze industrializačního procesu (zahrnujícího celý komplex změn a „revolucí“ v jednotlivých dílčích oblastech – vědě, technice, dopravě, komunikaci, demografii atd.) a z toho plynoucí celková *modernizace*¹⁰ soudobé společnosti. Tato komplexní transformace přinesla obrovské změny nejen ve společnosti, v její ekonomii a kultuře, ale její dopady poznamenaly v míře dosud nebývalé i prakticky všechny složky životního prostředí a projevily se v postupných proměnách celého ekosystému. Protože již v úvodu práce jsme přijali premisu, že vše je propojeno v jediný systém, že reálně fungují zpětné vazby, jedno ovlivňuje druhé a naopak, veškeré tyto změny přinesly dalekosáhlé důsledky v často až drastické přeměně našeho životního prostředí, zejména biosféry,¹¹ z čehož pak vyplývají závažné globální konsekvence.

Na základě právě uvedených poznatků o vývoji života a společnosti vznikla myšlenka na téma této diplomové práce. V postupném zkoumání problematiky životního prostředí v předložených souvislostech se vynořila otázka: Jestliže výše zmíněné revoluční, pro lidstvo zdánlivě tak pozitivní změny, posunující je na vyšší technickou úroveň, mají ve svých důsledcích i vysoce negativní účinky na naše životní prostředí, je možné tento nepříznivý proces zvrátit, nežádoucí dopady regulovat a celý systém tak dostat do rovnováhy? A jestli ano, tak jak? Především je třeba se ptát: Kde se vůbec vychýlila tato rovnováha?

⁹ Slovník cizích slov definuje revoluci jako: 1) zásadní změna, základní převrat, svržení starého a nastolení nového např. politického režimu, a to často násilnými prostředky; 2) náhlá a velká změna jako společenský proces v různých oborech činnosti (Kraus 2005). To, co nazýváme revolucí, je často radikálním zvratem, jak tento pojem užívá např. Sirůček (2007, s. 16)

¹⁰ Problematiku modernizace široce tematizuje např. Jan Hájek (2014). Poukazuje na skutečnost, že i přes obecnou platnost konceptu modernizace, s čímž je spojeno jeho široké používání, je třeba mít v patrnosti jeho možné vágní užití. J. Hájek k tomu uvádí: „Přes jeho „všeobjímající“, a tedy zdánlivě bezproblémové pojetí ovšem nelze zastírat skutečnost, že tento koncept v sobě nese i řadu nedostatků a možných zkreslení.“ (2014, s. 280)

¹¹ „Oživený prostor na Zemi; živými organismy, osídlená část zemské kůry, ovzduší a vod. Zahrnuje oblasti veškerého rozšíření organismů v mořích i na souši – od vyšších vrstev atmosféry po horní vrstvy skalního podloží. Představíme-li si zeměkouli jako jablko, pak tloušťka jeho slupky zhruba odpovídá vrstvě biosféry, která je ve skutečnosti silná asi 20 km.“ (Máchal 2006)

Jaké jsou příčiny nerovnovážného stavu? A lze něco dělat jinak a jak? A hlavně – existuje stále nějaká oblast lidské činnosti (již potřebujeme pro přežití lidské společnosti), která si uchovala alespoň přijatelnou míru rovnováhy s vývojem životního prostředí, a především se stavem ekosystému?

V průběhu studia oboru Sociální a kulturní ekologie se objevovala další témata, která s těmito otázkami a vůbec celou problematikou souvisí. V pohledu na vývoj ekonomiky a jejích možných perspektiv to byl například koncept *Steady-State / Nulového růstu* neboli *Ustáleného stavu*,¹² a dále hnutí *Degrowth / Nerůstu*.¹³ V přednáškách o ekonomické modernizaci byl zase v návaznosti na vývoj industrializace a s ní spojené alternativní možnosti ekonomického rozvoje zmíněn fenomén družstevnictví. Uvedené ekonomické koncepce nulového růstu i zmíněný fenomén družstevnictví jsou postaveny na určitých principech a vznikaly v průběhu procesu společenské modernizace v celé jeho složitosti a mnohotvárnosti. Diplomová práce by rovněž chtěla poukázat na to, že obojí se rozvíjelo či vyrůstalo jako reakce na problematiku, nebo dokonce neutěšené ekonomické vztahy a vazby, které jak celou společnost, tak i konkrétní jedince v dané době ať již přímo, či pouze zprostředkovaně ovlivňovaly.

Úvodní část práce bude krátce věnována procesu industrializace, jehož prvním akceleračním momentem byla průmyslová revoluce. Bude předvedeno, jak tento revoluční přerod ovlivnil lidskou pospolitost a jak se začala vyvíjet kapitalistická ekonomika se svými důsledky na společnost. Práce mimo jiné poukáže na negativní vliv industrializace (a z ní budované ekonomiky) na životní prostředí. Z pojednávaných otázek by měla vyplynout existence určitých omezení, týkající se jednak dalšího rozvoje industrializace (pokračující v moderních technologiích), jednak i vývoje vlastnicko-kapitalistických vztahů (vybudovaných na základě v minulosti přijatých a v dosavadním vývoji stále uplatňovaných ekonomických principů). V reálných konturách by tak postupně měly vyvstat reálné meze růstu, přičemž bude vyjádřeno, co růst znamená a jak je pojímán. Na to naváže představení hlavních principů nové myšlenky, alternativní ekonomické teorie, především tzv. koncepce ustáleného stavu (*Steady-State Economy*). Té je ovšem občas vytýkána jistá nereálnost. Tato

¹² Pojem *Steady-State* se přesněji překládá jako *Ustálený stav*, což má své opodstatnění. Nicméně v práci může být použito pojmu *Nulový růst*.

¹³ Všechny tyto pojmy a jejich zde uvedený překlad (který se bude dále v práci používat) budou osvětleny později – v dalších kapitolách, v druhé polovině diplomové práce a bude pojednáno o jejich rozdílech.

práce proto nastíní a bude analyzovat principy dané koncepce na základě předchozího výkladu, v němž je zmíněn fenomén družstevnictví, který jeví s ekonomikou ustáleného stavu / steady-state určité styčné body a relativně podobné principy. Proto budou blíže analyzovány základní ideje obojího, přičemž budou tyto zásady a principy podrobeny též jisté kritice a hodnocení.

Pokud tato kritika a vzájemné hodnocení dojde k pozitivnímu výsledku, pak bude možno konstatovat, že více než stoletím osvědčený a praktikovaný fenomén družstevnictví (jež je reálným a funkčním ekonomickým prostředkem) je kompatibilní s principy ustáleného stavu / steady-state. Proto by bylo možné tuto vlastnicko-výrobní formu považovat za reálný prostředek k praktikování zmíněného ekonomického konceptu. Ten by pak již přestal být pouhou utopií.

V případě nekompatibility (nebo kompatibility pouze částečné) nám přesto dosažené výsledky umožní blíže poznat oba fenomény v jejich vzájemném vztahu a učinit tak další závěry o jejich podobě a podstatě, případně o jejich dalším možném vývoji.

2. Metodologie

Předkládaná práce má charakter teoretické studie. Je založena na rešerši hlavních tezí jednotlivých témat, tak jak je přináší příslušná literatura, přičemž tato základní suma poznatků je v průběhu práce dále doplňována a rozšiřována jak o výsledky další relevantní literatury, tak i na základě vlastních úvah. Dostupné informace o tématu jsou podrobovány kritické analýze a na základě shromážděných skutečností i výsledků provedení kritiky je předložen relativně kompaktní přehled problematiky. Analyzovaná literatura je tematicky doplňována i dalšími citacemi a odkazy, které na první pohled s pojednávaným tématem souvisí jen volně. Na to navazuje strukturální komparace obou zkoumaných fenoménů a jejich vývoj. Jsou jimi na jedné straně družstevnictví, jeho principy a funkce, druhým prvkem komparace je pak ekonomický systém ustáleného stavu a na něm stavěná ekonomika (Steady-State Economy). V závěru jsou hledány jejich vzájemné vztahy, či alespoň některé podobně (resp. vzájemně si neodporující) rysy. Výsledná argumentace obhajuje oprávněnost i možnou relativní funkčnost obou pojednávaných jevů, jejich případná kritika je vedena především z konstruktivních pozic a celkové vyznění práce by tak mělo být jistou obranou obou zmiňovaných jevů před jejich jednostrannou, či dokonce odmítající kritikou.

Závěr dedukcí směřuje k zodpovězení hlavní výzkumné otázky, která je nosným tématem práce, a to: Může být družstevnictví jedním z nástrojů ekonomického konceptu tzv. ustáleného stavu ekonomiky (podle originálu zvaného též Steady-State Economy)? Dalšími podotázkami, na něž se předložené závěry pokusí najít možnou odpověď, jsou: 1) Je koncepce ekonomiky ustáleného stavu funkční a životaschopná? 2) Je fenomén družstevnictví kompatibilní s touto ekonomikou? 3) Pokud ano, disponuje reálnými prostředky a instrumenty, které mohou tento systém naplnit?

Na závěr k metodě je nutné dodat některé „technické“ prvky práce, jako jsou citace, které jsou oproti normě uváděny v kurzívě, aby došlo ke zřetelnému odlišení od ostatního textu – takto jej zpřehledňuji a činím jej čitelnější. Dále jsou to hranaté závorky, ve kterých jsou vyznačeny autorské poznámky či komentáře. Též je třeba upozornit na užití uvozovek u některých slov, čímž je většinou zvýrazněn posun ve smyslu slova, jako je např. nadsázka, dvojsmysl apod. Slova psaná kurzívou mimo citace zdůrazňují třeba význam, odlišnost nebo vyzdvihují zřetel.

3. Prolog

3.1 Industrializace

Problematika životního prostředí vyvstává naléhavě v okamžiku, kdy člověk započal měnit své okolí nejen v úzkých lokálních rozměrech, ale kdy dochází v proměnám světa v širokých globálních dimenzích. Počátky této změny souvisí s procesem industrializace, pevně spojeným s přechodem ke kapitalistické společnosti a modernímu tržnímu hospodářství (Jindra a Jakubec 2015, s. 12–13). Touto akcelerací ekonomické činnosti, kterou člověk zahájil razantní měnou světa okolo sebe, byl nastartován i problém s dalekosáhlým ovlivňováním životního prostředí. Právě tehdy tak byly započaty procesy, které vedly (a vedou) k jeho postupné degradaci a poškozování.

Dlouhá století do počátku industrializačního procesu byla společnost na evropském kontinentě založena na feudálních základech. Šlo většinou o ekonomicky soběstačné celky, které uspokojovaly materiální potřeby svých obyvatel na dané civilizační úrovni pomocí převážně autarkního¹⁴ zemědělského hospodářství (Hájek 2014). Postupné upouštění od jednoduché naturální směny, které v některých částech Evropy započalo v průběhu středověku a pokračovalo i v raném novověku, a následný rozvoj výroby a obchodu přinesl stále rostoucí význam peněz. V důsledku těchto změn se rozvíjí i dělba práce, dochází k rozvoji měst a celé řady nezemědělských ekonomických odvětví. Feudální forma hospodářství je postupně vyčerpána a spolu s tím se mění i právní postavení širokých vrstev obyvatelstva – původní nevolnictví se postupně transformuje v poddanství, a to pak přechází v první formy tzv. občanské společnosti (Sirůček, 2007 s. 16-17).

3.2 Kapitalizace

S postupnými společenskými změnami šlo ruku v ruce i utváření nového způsobu fungování ekonomického života a vztahů, docházelo k formování kapitalistického systému. Jeho počátky jsou ještě zpravidla spojeny s existencí určité masy volného (nezávislého) bohatství, jež se teprve začleněním do nových ekonomických vztahů postupně přetavuje ve skutečný kapitál. *„Kapitál přitom nelze ztotožňovat s bohatstvím. Bohatství se stává*

¹⁴ *Autarkii lze zjednodušeně chápat jako soběstačnost, ale v rozšířeném užití (autarkní, autarkický) lze tento pojem z ekonomického pohledu užívat dle Slovníku cizích slov ve smyslu „systém hospodářské politiky, jehož cílem je vytvoření relativně uzavřeného a ekonomicky nezávislého celku“ (Kraus 2005)*

kapitálem jen prostřednictvím podnikatelské činnosti, která přináší zisk a směřuje k rozmnožení bohatství. Akumulace bohatství byla jednou ze základních podmínek vzniku kapitalismu.“ (Sirůček, 2007 s. 19). Během 15. – 16. století jsou podnikány zámořské objevitelské plavby, dochází k objevům a pak i následné kolonizaci nových zemí. Právě exploatace zámořských držav byla jednou z cest, kterou se v námořních mocnostech tehdejšího světa hromadilo potřebné bohatství. Na základě tohoto se rozrůstá obchod a s tím je spojeno i rozšíření výroby. Vedle tradičního řemesla vznikají zcela nové výrobní celky, které nabízejí existenci širokým vrstvám obyvatelstva, které se rekrutovalo z uvolněných feudálních vazeb. *„Sociální struktura feudální společnosti se rozkládala a současně se rodila struktura charakterizovaná konstituováním nových sociálních vrstev – kapitalistického podnikatelstva (buržoazie) a námezdního dělnictva.*“ (Sirůček 2007, s. 18). Měšťanstvo, nyní jako nová buržoazie, nabývalo v nově se rodící společnosti na ekonomické síle a tím pádem i na významu. S narůstajícím hromaděním finančních prostředků především v rukách obchodníků vyvstala zvláště naléhavě potřeba bezpečné směny, správy i deponování peněz. Dochází tak i k rozvoji finančnictví a vzniku prvních bank (Šenkýřová 2010).

Feudální systém se stále více přežíval a jeho postupná neudržitelnost našla svůj výraz buď v patřičných „osvícenských“ reformách, nebo přímo v radikálních politických změnách. Jedním z důsledků těchto proměn bylo rozvolňování feudálních pout a z toho rezultující zvýšená „sociální mobilita“. *„V buržoazních revolucích byly likvidovány feudální výsady šlechty a duchovenstva, byla proklamována rovnost občanů před zákonem a uváděly se v život občanské svobody, z nichž zvláštní význam mělo právo na soukromé vlastnictví a svoboda podnikání.*“ (Sirůček 2007, s. 20). Tím byla otevřena cesta ke kapitalistickému způsobu hospodářství. Vedle materiální (ekonomické) a politické oblasti pocítila důsledek všech těchto proměn i oblast kulturní a sociální. Intenzivní změny tak po čase pronikly do všech společenských vrstev a oblastí (Berger 1993, s. 7).

Nové podoba výroby zasáhla taktéž naše země, a to v 19. století, kdy sílí podnikatelské vrstvy projevovaly snahy o hospodářský růst a *„teprve přibližně od poloviny 19. století lze v českých zemích hovořit o rozhodujícím nástupu kapitalistického podnikání v podmínkách volného obchodu*“ (Hájek 1999, s. 11.)

3.3 Revoluce

Na základě zámořských objevů, postupného rozvoje zbožně peněžních vztahů u různých společenských vrstev a uvolňování feudálních vazeb tak dochází k přerodu celé společnosti. Rodí se masová výroba stále širších druhů výrobků, jednotlivá výrobní odvětví objektů postupně vstřebávají další a další industriální prvky. To neobyčejně zefektivňuje výrobu, urychluje a zlevňuje zhotovování konečných produktů, a tak umožňuje zvýšenou spotřebu zboží. V zásadě ještě feudální manufaktury jsou postupně nahrazovány továrnami, v nichž dochází, k již vcelku běžnému používání strojů jak při samotné výrobě, tak i jako energetického zdroje. Takové byly počátky industrializačního procesu, spojené s projevy jeho první etapy, jež je zpravidla označována jako tzv. průmyslové revoluce (Berger 1993, s. 41-47; Sirůček 2007, s. 26-27).

Revoluci obecně chápeme jako náhlou a velkou změnu, jako převratný společenský proces v různých oborech lidské společnosti a činnosti.¹⁵ Zatímco ale např. u politických revolucí není obtížné stanovit jejich počátek, u dlouhodobých společensko-ekonomických jevů, jakým první průmyslová revoluce byla, je chronologické určení zpravidla mnohem obtížnější.¹⁶ Její počátek tak bývá většinou kladen do let 1760-1780, konec pak do období mezi rokem 1830 a 1850. To však platí pouze pro její vývoj v zemi, v níž vzešla a rozšířila se postupně do celého světa – v Anglii. V ostatních vyspělých oblastech světa došlo k jistému opoždění vývoje, které se odhaduje od několika desetiletí až po více než sto let. Přesnější datace tohoto vývojového „skluzu“ v různých zemích bývá často předmětem diskusí příslušných historiků. Další různost názorů je v charakterizaci následujících vln či etap industrializačního procesu. Vedle prostých číslovek (první průmyslová revoluce, druhá atd.) je snaha jednotlivé industrializační fáze blíže charakterizovat. A tak jsou postupně formulovány (a částečně akceptovány) koncepce technicko-vědecké revoluce, a po ní pak revoluce vědecko-technické.¹⁷ Je otázkou, jaký přídomek získají výrobní změny probíhající

¹⁵ Definice dle Slovníku cizích slov (Kraus 2005).

¹⁶ Pojem *revoluce*, podobně jako *modernizace*, je nutno chápat komplexně v jeho problematice, aby se nestal pojmem vágním. Jak se vyjadřuje Jan Hájek: „*Celý složitý vzájemně podmíněný proces přeměny společnosti od konce 18. století tak byl prezentován jako vnitřně provázaný konglomerát dílčích, vzájemně souvisejících ‚revolucí‘.*“ (2014, s. 281-282). Do tohoto složitého *konglomerátu* spadají ve své složitosti též pojmy *industrializace* a *kapitál* a v neposlední řadě i *průmyslová revoluce* (Hájek 2014).

¹⁷ Jedním z autorů, kteří se alespoň náznakově zmiňují o postindustriální fázi vývoje společnosti, je třeba Sirůček (2007) např. na s. 108.

v naší současnosti, které technokratická a ekonokratická část společnosti označuje jako čtvrtou průmyslovou revoluci anebo (v jejím rádobě úsporném či „technickém“ vyjádření) jako „Průmysl 4.0“.¹⁸ Otevřenou otázkou stále zůstává i problém neustále klesající důležitosti průmyslové výroby v soudobé společnosti a na základě této skutečnosti pak vzniklý koncept „postindustriální“ etapy vývoje společnosti (Hájek 2014).

Průmyslová revoluce (stejně jako další industrializační vlny) jsou založeny na rozvoji techniky a uplatnění relativně převratných vynálezů ve výrobě. V počátcích industrializace je v zásadě ještě rukodělná výroba, byť soustředěná ve větších manufakturách, postupně vytlačena zaváděním nového hnacího a energetického zdroje – parního stroje (Paulinyi 2002, s. 22-24). Přestože jeho princip byl znám již dlouhou dobu předtím, jeho technické vylepšení Jamese Watta z roku 1765 bylo doslova přelomové. Byla jím mj. výrazně zvýšena účinnost parního stroje a tím mohlo dojít k jeho zásadnímu rozšíření a mnohačetné použitelnosti. Proto je někdy právě toto datum zmiňováno jako „opravdový“ počátek průmyslové revoluce.

Průmyslová revoluce se tak stává významnou počáteční součástí industrializačního procesu (Jindra a Jakubec 2015, s. 14). Je to období, kdy se urychluje nárůst průmyslu a využívání strojů a techniky se postupně zvyšuje. To vše s sebou nese nárůst nároků na spotřebu surovin a energie. Vedle užívání prvotních obnovitelných zdrojů energie (voda, vítr, dřevní hmota, biologická energie) začíná postupně převládat spotřeba fosilních paliv. Dochází k hospodářskému růstu, který Jindra s Jakubcem (2015, např. s. 16-17) označují jako „[...] *trvale udržitelný a soběstačný, poměrně vysoký hospodářský růst*, [...]“. Mám za to, že označení udržitelný, a ještě ke všemu trvale, není zcela vhodné. Myslím, že by bylo třeba zde rozlišit zejména růst od nárůstu. Dále je nutné trvalost vnímat jako období či jev, kdy nedochází k výkyvům, stagnaci a propadům, nárůst je stabilní a s tím je spojena jeho udržitelnost. Později v této práci bude akcentován *trvale udržitelný růst* v jiném smyslu a ve vztahu k ekologii a novým trendům v ekonomii, které berou v potaz ochranu životního prostředí s ohledem na budoucí generace. Budu zde proto užívat pojem nárůst, který adekvátněji postihuje situaci v počátcích zprůmyslňování ekonomiky a dalšího urychlování její industrializace.

¹⁸ Problematiku průmyslu 4.0 tematizuje například ve své antologii Dastbaz a Cochrane (2019)

3.4 Společnost

Jedním z důsledků celé řady změn, kterými začala procházet společnost od počátků industrializačního vývoje, byl například nárůst populace. Zde se nejčastěji hovoří o tzv. revoluci demografické, jak to formulují např. Jindra a Jakubec (2015, s. 19) a jak je to celkem všeobecně přijímáno. S nárůstem populace ale začala narůstat i sociální problematika. Rozvolnění feudální vázanosti sice přineslo velké části populace větší osobní svobodu, současně ji však vymanilo ze zaběhaných kolejí dosavadní tradiční společností a přineslo jí i velkou dávku existenční nejistoty. Část obyvatelstva se tak odpoutala od zemědělské prvovýroby jako přirozeného potravinového zdroje a čím dál tím více byla závislá na peněžních prostředcích, které si musela vydobýt svou činností v nezemědělské výrobě, tedy v rozrůstajícím se průmyslu. Nově vznikající společnost se začala stratifikovat a vznikající vrstvy i nově sociálně polarizovat – na držitele kapitálu, tj. podnikatele (“nová“ buržoazie) a námezdní pracovní síly – dělnictvo. Kromě těchto dvou hlavních sociálních kategorií ovšem vznikaly i různé jiné, většinou však časově, početně či významově marginálnější „meziskupiny“.

„Početnou maloburžoazii představovali vlastníci zemědělských usedlostí, řemeslných dílen, obchodů apod., jejichž ekonomická činnost se opírala o vlastní práci a o práci rodinných příslušníků; výjimkou nebylo ani využívání několika námezdních sil.“ (Sirůček 2007, s. 18).

V průběhu dalších etap industrializace jednotliví kapitalisté, jejichž původní ekonomická doména spočívala v rozvíjejícím se průmyslu, postupně pronikají i do zemědělství a spolu s kapitalizující se agrární výrobou vytlačují většinu zbylých drobných rolníků do pozice námezdní síly.

3.5 Shrnutí

Tovární výroba začíná převládat. Přináší vyšší efektivitu, které drobní řemeslníci nemohou konkurovat, a přicházejí tak o svou práci a ekonomickou nezávislost. Kapitálově velké podniky kolem sebe soustředí stále více námezdních pracovníků. Většina občanů společnosti pomalu ztrácí přístup k výrobním prostředkům. Drobní podnikatelé či řemeslníci jsou pod tlakem tovární velkovýroby. Výjimku tvoří případy, kdy průmyslová výroba nemůže nahradit práci specializovaných řemeslníků – což je však postupem času zanedbatelné (Jindra a Jakubec 2015, Sirůček 2007). Výrobní stroje přinesly větší efektivitu,

když nahrazovaly práci mnoha pracovníků, s tím ale přinesly i ohrožení holé existence méně kvalifikovaných dělníků. Zisk a většina výhod industrializace, která zajišťovala mnohem vyšší výrobní efektivitu, byly tak především na straně držitelů kapitálu a majitelů nových výrobních prostředků – výrobních strojů koncentrovaných v nových produkčních celcích, továrnách (Hájek 2014). Na druhé straně stáli ti ohrožení. Dělníci se proto (alespoň v prvních fázích zavádění strojní výroby) uchýlovali ke krajnímu řešení – ničení strojů, které jim braly „jejich“ práci. *„Byl to boj za zachování vlastní existenční podstaty a tradičních práv, v němž zničení výrobních prostředků nebylo cílem, ale posledním nátlakovým prostředkem k prosazení vlastních požadavků pro zajištění existence.“* (Paulinyi 2002, s. 245).

4. Družstevnictví

4.1 Geneze

Jedním z východisek z ekonomického tlaku se pro část společnosti (zejména dělnictvo a chudnoucí řemeslnictvo) stalo formující se družstevnictví jako jakási alternativní forma „podnikání“.

„Zatímco akciové společnosti byly zakládány především s cílem dosahovat zisk, družstva vznikala jako svépomocná lidová forma podnikatelské činnosti. Členy družstev byli hlavně dělníci, rolníci a drobní živnostníci. Družstva podnikala převážně v oblasti maloobchodu (konzumní družstva), zemědělství a úvěrní činnosti. Byla zakládána družstva řemeslníků, družstva skladištní, nákupní, plemenářská, meliorační, pro zpracování zemědělských produktů, elektrárenská, bytová aj. Družstevnictví se nejvíce rozvinulo v hospodářsky vyspělé části Evropy; v USA se uplatnilo jen málo.“ (Sirůček 2007, s. 38).

Hlavním záměrem zakladatelů družstev nebyla cílevědomá iniciativa vytvořit protipól kapitálových monopolů. Družstva se začala objevovat kvůli určité sociální nutnosti, jež vycházela z bezprostředně sociálního strádání a pocitu vykořenění, jež byly jedním ze společensky negativních důsledků/externalit¹⁹ průmyslové revoluce. Záměrem a motivací bylo jediné – přežít. Bylo potřeba podržet místní komunitu, a to svépomocí (Johanisová 2012 s. 25). Společensky i ekonomicky hůře situované vrstvy, především dělníci a rolníci, k nimž přibývali i drobní řemeslníci, kteří industrializací ztráceli odbyt nebo výtěžek práce, se dokonce časem dostávali až na pokraj existenční nouze. Jednou z možností zvrátit tento stav bylo formující se družstevnictví. Je však potřeba podotknout, že družstevní principy nevycházely jen z nižších vrstev společnosti. Příkladem může být průmyslník a filantrop *Robert Owen (1771-1858)*. Šlo předně o lidskou spolupráci, jež je člověku vlastní a stává se rysem všech společností na určitých úrovních. K rozvoji lidské komunity či místního společenství je právě tato spolupráce

¹⁹ [Externality jsou zde chápány jako nezamýšlené pozitivní nebo negativní důsledky určité činnosti a je třeba je odlišovat od prostých důsledků, kde se tento pojem pojí s logickým vyplýváním. Dále je třeba zdůraznit, že externality zde nejsou užívány ve smyslu nedůležitost či bezvýznamnost, jak některé slovníky cizích slov uvádějí. Naopak je třeba je zde chápat především v intencích vedlejšího nezamýšleného efektu nějaké činnosti, následně se projeví a mají nepominutelný vliv nejen na životní prostředí, ale i na společnost (např. Fraňková 2015, Johanisová 2014a, Keller 2005, Daly 2010 atd.),]

nezbytností. Družstva, založená na vzájemné kooperaci, se tak v očích svých zakladatelů stávala důležitým nástrojem k překonání prohlubující se majetkové nerovnosti, s níž kráčela ruku v ruce i nerovnost sociální. Podněty ke vzniku družstev spočívaly v již rozšířené kapitalistické společnosti a sociálních a majetkových následcích průmyslové revoluce (Němcová, 1999 s. 12).

Uvedené především sociální pohnutky nebo principy se v některých společenstvích objevovaly již dříve a nejednalo se ani tak o pouhé izolované lokální komunity. Největší podobnost s družstvy – zejména v sociální oblasti a v péči o své členy – vykazují cechy. *„Vlastním úkolem cechů i jim předcházejících bratrstev byly ze začátku spíše úkoly vzájemné podpory a pomoci, např. ošetřování v nemoci a při úmrtí.“* (Němcová 2001, s. 14). Je pravda, že ke vzniku cechů vedly hospodářské podněty tržně omezeného feudálního systému – cechy určovaly ceny, jakost, pracovní dobu a počet řemeslníků ve městě apod. Mnohá cechovní omezení a výrobní restrikce ale svými důsledky přesahovaly až do sociální oblasti. Sem kupř. spadá podpora členů vlastní komunity, jako je z cechovních poplatků hrazená podpora chudým členům, podpora v nemoci, pozůstalým atd.

V Čechách cechy zanikly až v polovině 19. století (Němcová 2001, s. 14). V souvislosti s postupnou demontáží pozůstatků feudálního zřízení jsou v toto době v habsburské monarchii vytvořeny i předpoklady pro vznik družstevnictví (Svoboda 2006, s. 5). V roce 1847 se tak v Čechách objevuje spolek, který lze považovat za jakési první družstvo vzniklé v našich zemích.²⁰

4.2 Rozvoj prvních družstev

Naskýtá se otázka, proč první družstva vznikají až v polovině 19. století. Jejich zrod souvisí s kapitalistickým podnikáním. V nejvyspělejších evropských zemích se v průběhu 19. století kapitalismus již plně rozvinul. Počátky samotné industrializace, spadající ještě do konce století 18., tak poměrně výrazně předcházejí formování prvních družstev. I když některé prvky kapitalistického ekonomického systému lze spatřovat

²⁰ Jím byl *Pražský potravní a spořitelní spolek*. „O jeho činnosti napovídá sám název. Bylo to družstvo se smíšenou obchodní a úvěrní činností. Členové v družstvu ukládali svoje drobné úspory a za takto vytvořený kapitál družstvo nakupovalo zboží běžné denní potřeby a následně ho rozprodávalo svým členům. Členskou základnu tvořili převážně dělníci a drobní řemeslníci.“ (Svoboda 2006, s. 5).

kupř. v Itálii či ve Flandrech již v dobách dřívějších – historiografie minulých desetiletí pro tento jev zavedla označení *protoindustrializace* (Hájek 2014, s. 288-303; Jindra a Jakubec 2015, s. 13-14) a samotnou industrializaci zahájilo až masivnější zavádění strojů do výroby (především v textilním průmyslu) v Anglii v závěru 18. století (Sirůček 2007). Feudální zřízení se začíná v Evropě bortit nejen ekonomicky, pod tlakem nových výrobních způsobů, ale postupně i politicky. Vedle zřetelných zlomů, který představovala např. v roce 1789 Velká francouzská revoluce, k tomu v jiných zemích docházelo především různými reformami, tedy cestou „shora“. Původní tuhé nevolnictví bylo nahrazováno mírnějším poddanstvím, s určitým časovým odstupem pak bylo umožněno i úplné vykoupení se rolníků z feudálních povinností. Tento proces v řadě evropských zemí vyvrcholil (případně byl urychlen) v revolučních letech 1848–1849. Uvedené pozitivní změny v postupně se rozvíjející společnosti založené na ekonomice volného trhu však měly na široké vrstvy obyvatelstva (nyní již ne „poddaných“, ale nových „občanů“) i negativní dopad. Vzrůstající masa námezdních pracovníků na utvářejícím se trhu práce se musela vyrovnat s novou skutečností, s novým pocitem – řečeno Marxovými slovy²¹ – se stavem odcizení své vlastní práce. Bylo tudíž třeba hledat nové formy sociální soudržnosti, která by zaručila důstojné přežití a vedla k určité sociální spokojenosti a životu v existenčním dostatku.

Již ve druhé polovině 18. století se v nejvyspělejší zemi tehdejšího světa objevují organizace, v nichž je možné spatřovat jisté zárodky prvních družstev. V r. 1760 kupř. výrobci lodí v jižní Anglii založili spolek za účelem spravování mlýnů na mouku, a to proto, aby se vymanili ze závislosti na místním monopolu, který jim vnucoval svůj produkt za vysoké ceny a se špatnou kvalitou (Birchall 1997, s. 4). Další realizace družstevních snah se pak začaly objevovat v první polovině 19. století, např. v r. 1826 byl v Brightonu místním lékařem a filantropem *Williamem Kingem* (1786–1865) založen

²¹ „V ekonomické rovině považuje Marx za odcizující takovou práci, která je vynucena jako pouhý prostředek fyzické reprodukce, neslouží tedy k rozvoji člověka. Pracovní proces má odcizující charakter v podmínkách soukromého vlastnictví výrobních prostředků, přílišné míry dělby práce a zbožího charakteru výroby. Toto pojetí o. vzniká u mladého Marxe částečně vlivem německé romantické kritiky industrialismu. V Marxových ekonomických analýzách je pojem odcizení nahrazován koncepcí zbožího fetišismu. V podmínkách anonymního trhu a výroby pro zisk je veškerá soc. interakce redukována na výměnu věcí, logika této výměny si podřizuje lidi a ovládá jejich osudy. V Marxově koncepci . není dostatečně odlišena kritika kapitalismu od kritiky industrialismu. Z této perspektivy je stěžejní řešitelný např. problém možného odcizení dělníků v podmínkách tovární velkovýroby po zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků.“ (Linhart et al. 1996, s. 708)

družstevní obchod, jehož provozovny se během několika let (do r. 1833) rozšířily po celé Británii a Irsku. W. King vydával v závěru 20. let i časopis „Co-operator“ („Družstevník“), na jehož stránkách kromě svých vlastních názorů a postřehů šířil i ideje jiného sociálního reformátora (a původně podnikatele) *Roberta Owena* (1771–1858). Přestože obě zmíněné osobnosti byly ekonomicky dobře situovaní občané, pomáhaly organizovat budování autarkních/soběstačných komunit, zapojovaly se do postupného formování družstevních principů a ideálů, které dále šířily, a zasazovaly se tím o budování nových sociálních vztahů ve společnosti.

Dalším idealistou a šířitelem reformních myšlenek na přeměnu společnosti, vybudované na lepších sociálních základech, byl ve Francii *Charles Fourier* (1772-1835). Navrhoval společenské jednotky zakládané na ideálech společného vlastnictví a kolektivní práci. Byl tak rovněž jedním z průkopníků družstevní myšlenky. Jeho praktické pokusy však skončily – na rozdíl od některých podniků v Anglii – nezdarem. Nicméně v polovině 19. století se obdobné ideály, nejednou doprovázené faktickými pokusy o zakládání družstev a spolků, začaly šířit postupně po celé Evropě – v Německu, Itálii, Švýcarsku, Dánsku, habsburské monarchii a dalších zemích.

I když vize sociálně spravedlivé společnosti, v níž jsou přítomny i náznaky pozdějších družstevních principů, se objevují již ve známém díle *Utopia* z pera anglického myslitele *Thomase Mora* z roku 1516, za první či „nejslavnější“ průkopníky družstevnictví jsou pokládáni především tzv. Rochdalští pionýři. L. Němcová (2001, s. 10) k nim uvádí:

„Za první družstvo na světě je považováno družstvo rochdalských průkopníků, jehož zásady v ekonomické i mimoekonomické rovině jsou družstevní abecedou dodnes. Roku 1844 je založilo 28 textilních dělníků v anglickém městečku Rochdale u Manchesteru pod názvem Rochdale Society of Equitable Pioneers (Spolek poctivých průkopníků z Rochdale). Šlo o spotřební družstvo, které chtělo dodávat členům spotřební zboží za střední tržní ceny, v dobré kvalitě a o správné váze. Vzhledem k tomu, že jeho aktivita byla založena na realistických zásadách, neztroskotalo jako mnoho jiných předchůdců a do roku 1880 získalo 10 613 členů.“

4.3 Příklad českých zemí

V tomto období, zejména v druhé polovině 19. století, dochází i v českých zemích spolu s výraznými ekonomickými změnami k rozvoji peněžní a úvěrové soustavy. V národnostně českém prostředí ovšem panoval nedostatek vhodného kapitálu pro podnikatelské záměry, neboť tehdejší bankovní akciové společnosti se až na výjimky formovaly jako instituce národnostně německé a českému podnikání příliš nepřály. *„Výsledkem těchto skutečností bylo, že národnostně čeští řemeslníci, živnostníci, drobní zemědělci i první čeští průmysloví podnikatelé získávali tolik potřebný podnikatelský úvěr jen velmi obtížně.“* (Hájek 1999, s. 21). Proto se česká společnost vydává jinou cestou, a tou bylo soustředění rozptýlených finančních prostředků do svépomocných záložen neboli úvěrových družstev. První takováto záložna/družstvo vznikla roku 1858 ve Vlašimi pod vedením místních řemeslníků a v průběhu několika let jich na stejném principu vzniká několik desítek. Což je začátek překotného rozvoje úvěrového družstevnictví ve formě záložen (do roku 1880 jich v Čechách a na Moravě bylo až kolem sto třiceti), a to vedle rozvoje spotřebních a konzumních družstev výrazně ovlivnilo české družstevnictví (Hájek 2014, s. 331).

„Od druhé poloviny 80. let začínají na zemědělském venkově českých zemí vznikat drobná rolnická úvěrní družstva, nazývaná buď raiffeisenky (podle německého národohospodáře F. W. Raiffeisena), nebo také kampeličky (na počest českého obrozence MUDr. F. C. Kampelíka, zabývajícího se rovněž problémem úvěrování drobného rolnictva)“ (Hájek, 1999, s. 48)

Počet těchto úvěrových družstev se postupně zvyšoval, kolem roku 1900 jich u nás působilo necelý jeden tisíc a jejich množství dále rychle narůstalo.

„Od přelomu století až do doby krátce před první světovou válkou pak raiffeisenky prožily skutečně bouřlivý početní nárůst a rozmach. V tomto období u nás vznikalo na 200 nových úvěrových družstev raiffeisenova typu ročně (!). A tak zatímco v roce 1897 jich v českých zemích fungovalo necelých šest stovek (tj. českých i německých), po patnácti letech – r. 1912 – jich na stejném území působilo více než tři a půl tisíce (cca 3700).“ (Hájek 2008, s. 364–5.)

4.4 Shrnutí

Průmyslová revoluce měla dalekosáhlé důsledky. Byl jí započat mnohostranný proces industrializace společnosti, pevně spojený s fungováním ekonomického systému, založeného na kapitálu a volném trhu. To nepochybně přispělo k pozitivnímu vývoji celé společnosti, která se tak mohla zbavit omezujících pout dožívajícího feudálního systému a stala se tím pádem mnohem svobodnější. Industrializací nastartovaný komplexní proces společenské modernizace měl však i své negativní stránky. V průběhu celého 19. století (a v našich zemích zejména v jeho druhé polovině) se tak spolu s některými dalšími nežádoucími jevy začaly objevovat i nepříznivé sociální dopady, ohrožující nejen samotnou existenci některých jedinců, ale poměrně tíživě ovlivňující ekonomické postavení relativně širokých vrstev modernizující se společnosti.

5. Industrializace pokračující do 21. století

5.1 Další vývoj

V průběhu 20. století se proces industrializace, nyní již pevně spojený s kapitalistickým typem ekonomiky, plně rozvíjí, a to především v zemích globálního severu (Horký a Profant, 2015). V euro-americké (někdy též „atlantické“ či „euro-atlantické“) civilizaci došlo v této době k nevratným změnám celé společnosti – nastala éra modernity. Teprve nyní tedy došlo k jejímu plnému a nezvratnému prosazení, a to přesto, že některé její prvky, související např. s měnícím se stylem života a přerodem sociální existence lidských jedinců ve společenství (Gidens 2003), se v nejvyspělejších evropských zemích sporadicky objevovaly již od 17. století. Současně s plným prosazením modernizačních tendencí se stále zřetelněji ukazují meze, které industrializace v rámci jednotlivých etap průmyslové revoluce jako celku přináší (Hájek 2014). V 19. století to byly především meze sociální, které vybudily např. Marxovu kritiku stávajícího systému²² (Fromm 2004), postupně se ale objevují i meze fyzické. Ty se začínají projevovat stále výrazněji a v druhé polovině 20. století pak již vrcholí kritikou mezí růstu, např. v podání manželů Meadowsových (1972).

S masovým nástupem parních strojů do výroby vyvstala potřeba je i řádně „sytit“. Proto se následně zrychleně rozvíjí a zefektivňuje i těžba uhlí (Matoušek 2010, s. 134). Na výrobu strojů – nejen těch parních, ale především těch výrobních – je třeba též patřičný materiál, tudíž se rozmáhá metalurgický průmysl a výroba oceli. Jestliže první fáze průmyslové revoluce byla spojena s rozvojem textilního průmyslu, akceleraci její druhé fáze dodala (navíc v synergickém efektu) těžba nerostných surovin a spotřeba oceli. Ta byla potřebná nejen na stroje (hnací, výrobní i dopravní), ale i na stavby průmyslových objektů, dále při stavbách dopravních (koleje, mosty, přístavní zařízení) a koneckonců i při stavbách objektů civilních (ocelové konstrukční prvky).²³

Dalším významným impulsem pro rozvoj industrializace, zejména její druhé vlny, byl urychlený rozvoj železnic, který přinášel další požadavky na těžbu nerostných surovin

²² Marxova kritika objevující se např. ve stati *Odcizená práce* (In: Marx 1967).

²³ Nové vynálezy (H.Bessemera, bratrů Martinových a S. G.Thomase) na zpracování oceli a technologický postup výroby pudlováním přinesl zefektivnění výroby a též zlevnění, vyžadují též přechod od palivového dřeva ke koksování, a tudíž použití uhlí. Nastává přechod na neobnovitelné zdroje energie (Sirůček 2007, s. 36, atd.; Jindra a Jakubec 2015 např. s. 247, 273).

(uhlí a rud) a výrobu oceli. Sama železnice se tak stala jednak výsledkem průmyslové výroby, jednak ale dále poskytovala efektivní distribuci nejen surovin, ale i konečných výrobků a zboží, a to téměř bez ohledu na geografickou distanci mezi výrobcem a konečným spotřebitelem. A tak kola a písky lokomotiv rozjíždějí a urychlují další „trvale“ se zvyšující rozvoj. Pro tato soukolí je třeba další a další energie, čímž se celý efekt stále zesiluje. Právě se vzrůstající výrobou oceli je spojena tzv. „druhá průmyslová revoluce“. Tato druhá vlna industrializačního procesu bývá také někdy označována jako technickovědecké revoluce (Jindra a Jakubec 2015, s. 29; Purš 1973, s. 366). V jejím rámci se ve zvýšené míře uplatňuje technický rozvoj, začíná období elektrifikace a objevují se počátky automobilového průmyslu. Symbolem doby se stává pásová výroba. Současně se prohlubuje význam dosud jen málo rozvinutého průmyslového oboru – chemického průmyslu. V jeho rámci roste význam např. produkce třaskavin, celulózy, fotochemických, gumárenských a farmaceutických produktů. Vrcholí výroba petroleje na svícení, dále např. anilinových barev, celuloidu, dochází k vynálezu a postupnému uplatnění prvních umělých hmot (bakelitu), především se ale rozšiřuje produkce průmyslových hnojiv (Sirůček 2007, s. 36). S jejich rozšířením souvisí i postupné „zprůmyslnění“ zemědělství. I do tohoto odvětví nekompromisně vtrhla technika. Vedle zavádění přirozených či biologických inovací – nových osevních postupů, výsledků šlechtitelství a plemenářství – tak přichází do zemědělství chemizace a s ní i další industrializační principy, především stále vzrůstající využívání strojů.

„Tyto skutečnosti se odrážely přirozeně na prosperitě hospodářství. S vyšším odbytem zemědělských výrobků se zvyšovala zemědělská výroba napojená na trh daleko silněji, než tomu bylo dříve. Rovněž rozvíjející se průmysl a doprava přivodily další stavební ruch na vesnici a napomáhaly rozvoji zemědělství.“ (Jindra a Jakubec 2015, s. 158)

Nový směr vývoje, tento nově se prosazující výrobní systém, měl stále vyšší požadavky na dodávanou energii, než bylo do té doby zapotřebí, a tyto nároky se v důsledku působení synergického efektu stále zvyšovaly. Potřeba a spotřeba tím narůstala (Stead 1998, s. 46), vedle prostého růstu a synergie se do určité míry začal projevovat i Jevonsův paradox.²⁴ S víceméně trvalým hospodářským růstem šla ruku v ruce i vzrůstající míra

²⁴ Např. via (Yunwoo, 2013, s. 14; D'Alisa, 2015, s. 129).

životní úrovně. Tento jistě pozitivní společenský jev byl tak od počátku neodmyslitelně spojen se zvýšenou exploatací přírodních zdrojů. Jen jako vysloveně orientační či pouze ilustrativní údaj bývá někdy uváděno, že celkové dobývání nerostných surovin, včetně těžby uhlí, se od 18. století do současnosti zvýšilo až stotřicetinásobně!

„Oproti celým dřívějším dějinám lidstva a s nimi spjatým dějinám dolování zároveň dochází v druhé polovině tohoto období k zásadnímu zlomu, který možná bude pro historiky budoucích staletí podstatnější než pád Římské říše nebo objevení Ameriky: příroda přestává stačit tempu její exploatace, a lidský druh se tak v posledku stává největším ohrožením budoucí existence života na Zemi, tedy i existence sebe sama.“ (Spurný 2016, s. 95).

A jak se dále Spurný expresivně a příznačně vyjadřuje: Civilizace začíná požírat sebe samu.

Dopady průmyslové revoluce počínají být fyzicky hmatatelné a na sklonku 19. století je již patrné, že průmysl – v zájmu civilizace – začíná stravovat krajinu. Možnosti samoobnovy krajiny, kterou člověk obýval a zároveň dobýval, se počínají ukazovat jako limitované. Aby se dostal k surovině, která je nezbytná k pohonu ekonomického soukolí, začíná dokonce člověk – ve jménu hospodářského pokroku – ničit vlastní obydlí a sídla. energii vyžaduje průmysl – jde nejen o pohon hnacích parních strojů v továrnách a mobilních parních strojů při transportu (lokomotivy, parníky), ale i o potřeby celé řady dalších zprůmyslněných odvětví, jako byly pivovary, lihovary či cukrovary, dále strojírenská, chemická a elektrotechnická výroba. Výchozí surovinu ale potřebuje i samotná energetika, a to k výrobě elektřiny, které je v důsledku rozšiřující se elektrifikace vyžadováno stále více. energii v dostatečné míře a efektivitě v této době dodávalo skoro výhradně uhlí.²⁵ Právě pro ni jsme schopni exploatovat přírodní zdroje a v neposlední řadě také ničit lidská díla i dnes. A tak průmyslová produkce závratně roste. Druhá vlna industrializace přinesla lidem nové možnosti, nové výdobytky a dala lidem to, co zdánlivě chtěli. Ale prosazující se modernita měla svou cenu, protože nic není zadarmo. (Spurný 2016).

A tak začalo být postupně zřejmé, že daň za modernitu a vidinu nekonečného či alespoň neutuchajícího růstu, se dále bude zvětšovat. Zatím se projevovala jen očividně

²⁵ Např. (Sirůček, 2007; Matoušek, 2010; atd.).

zřetelná devastace krajiny. Zatím nikdo ve větší míře nepocíťoval či ani neregistroval znečištění ze spalování uhlí a fosilních paliv obecně. Avšak CO₂ v atmosféře nenápadně, ale trvale narůstal, tak jako jak se zvyšovala potřeba a spotřeba uhlí a zanedlouho i ropy (Bell 2004, s. 9).

O globální proměně klimatu v tomto akcelerujícím období rozvoje není zatím nic známo. Jen v dosti obecné a povšechné rovině se konstatuje, že počátek změny *„je velmi volně kladen na začátek industriálního věku (tedy zhruba do druhé poloviny 18. století) a je spojován s činností člověka. Průmyslová výroba, rozvoj dopravy, urbanizace a dalších aktivit vedl k do té doby nevídanému znečišťování atmosféry a rovněž k modifikaci dalších složek klimatického systému. Tím byl nastartován proces řetězení příčin a následků a různých zpětných vazeb, vedoucí ke změnám klimatického systému na celosvětové úrovni.“* (Soukupová 2011, s. 248).

Kolem poloviny 20. století se však již začínají objevovat, dalo by se říci, hmatatelné dopady rostoucího využívání fosilních paliv na ovzduší.²⁶ Dokonce si tato činnost bere daň i na lidských životech. Závažné případy, které lze již nazývat katastrofami, jsou například zdokumentované v Belgii roku 1930, kdy inverzní situace zapříčinila akumulaci spalin v přízemním ovzduší a jejím následkem 600 lidí onemocnělo a 63 zemřelo. Další obdobný a relevantní případ byl např. v USA v Pensylvánii roku 1948, kdy bylo postiženo 6000 osob a na následky jich 20 zemřelo. Nejzávažnější případy však proběhly v hlavním městě „kolébky“ průmyslové revoluce – v Londýně. Dobře doložené jsou fatální dopady znečištěného ovzduší, „smogu“, v letech 1952, 1956, 1957 a 1962. Situace v prvním z uvedených roků byla katastrofální a vyžádala si 4000 obětí. I když v dalších uvedených letech nedošlo k tak závažným ztrátám na životech, přesto v roce 1956 zemřelo na následky znečištění ovzduší 1000 lidí a v letech následujících se tato čísla pohybovala kolem 700–800 úmrtí. Obdobné katastrofy menšího rozsahu se nevyhnuly třeba ani New Yorku, kde v 50. – 60. letech na následky znečištění ovzduší údajně zemřelo až cca 200 lidí. (Hanibal 1979)

²⁶ Jako zajímavost je možno zmínit, že jisté negativní projevy spalování fosilních paliv byly registrovány již daleko dříve před průmyslovou revolucí. Například anglický král Eduard I. vydal již roku 1306 zákon, který měl omezit produkci nepříjemného kouře, jenž znepríjemňoval život v Londýně (Hašek, 1968).

5.2 Chemie

Lze do určité míry tvrdit, že chemický průmysl nebyl v exploataci zdrojů tak „agresivní“, jako byla těžba nerostných surovin. Ani samotná chemická výroba sama o sobě zpočátku přímo tolik neznečišťovala životní prostředí. Mnohem větší zátěží se jevilo uhlí, jež bylo motorem průmyslové revoluce, které v důsledku svého spalování nejdříve v parních strojích a topeništích průmyslových závodů i civilních obydlí, později pak také v uhelných elektrárnách, zatěžovalo především ovzduší prostřednictvím emisí. Ty se dostávaly do ovzduší a poté spadem imisí zpět do půdy a vody (Braniš 1997). K poškozování životního prostředí zvýšenou spotřebou uhlí začala patřit i devastace krajiny jeho stále rostoucí těžbou. Avšak chemický průmysl začal poškozovat životní prostředí zpočátku nenápadně, jako jakási negativní externalita, a to lidským užíváním jeho produktů. Můžeme říci, že hlavní příčinou negativního dopadu na životní prostředí je ve většině případů až působení následků z užívání chemických produktů a výrobků. K chemickým výrobkům musíme řadit i benzín a naftu. K negativním vlivům dochází nejen při jejich výrobě, ale především při jejich užívání jako fosilních paliv, tedy při jejich stále zvyšujícím se spalování v rostoucí dopravě. Problematická a prostředí zatěžující je ale i sama těžba a přeprava základního produktu, tj. ropy. Poškození životního prostředí chemií je tak plíživé a na první pohled nenápadné, avšak o to „zákeřnější“. K dosud zmíněným negativním vlivům je třeba přiřadit i havárie při chemické výrobě, které mají katastrofální následky přímo na lidské životy.²⁷ Postupem doby je ale zřejmé, že při vlivu na životní prostředí nelze zapomínat ani na odpad z produktů chemického průmyslu – který plyne a jejich užívání, ale stále více i z jejich výroby (Stead 1998). A tak lze uzavřít, že

²⁷ Jednou z enormně velkých a závažných havárií chemického průmyslu s přímým důsledkem na lidských životech posledního půlstoletí byl únik dioxinů v chemickém závodě v *Sevesu* (severně od Milána) v roce 1976. Závada byla odstraněna velmi rychle, ale teprve po 17 dnech továrna přiznala, že uniklé plyny obsahovaly i extrémně toxický dioxin. Ten zamořil téměř dva tisíce hektarů půdy v okolí a na následky otravy onemocnělo asi 200 lidí. K doposud největší průmyslové havárii v historii došlo v prosinci 1984 v indickém Bhopálu, v chemické továrně společnosti Union Carbide; následkem exploze uniklo do okolí cca 40 tun prudce jedovatých látek (např. kyanovodíku). Během 3 dnů po havárii zemřelo cca 8000 lidí, do dnešního dne zemřelo na následky havárie (?) asi 20 000 lidí. Celkový počet zasažených lidí dosáhl počtu 520 000. Společnost Union Carbide ihned po havárii ukončila svou činnost, opustila celý komplex a ponechala oběti bez odškodnění (s tím, že postižení obyvatelé se načerno zabydleli v bezpečnostní zóně, kde nikdo bydlet nesměl, takže vina není na straně společnosti, nýbrž poškozených, kteří riskovali na vlastní nebezpečí). Jednání u nejrůznějších soudů trvají již přes 20 let, v červnu 2010 shledal indický soud vinnými z podílu na katastrofě sedm lidí (nejvýše postaveným byl Kašub Mahindra, který byl v době havárie předsedou Union Carbide India Ltd., dceřiné společnosti americké firmy Union Carbide) a společnost Union Carbide. Indická vláda sice po několika letech poskytla částečné odškodnění, avšak zamořený tovární komplex dosud sanován nebyl a jedovaté látky se nadále uvolňují do okolí, zejména do spodních vod). (Dvořák 2017).

v současné době dvě třetiny z nebezpečných opadů pocházejí z chemického průmyslu, ať už vznikly jako přímý odpad z výroby, nebo vzešly z užívání a spotřeby chemických výrobků, či se vyvinuly až při dodatečné likvidaci použitých chemikálií (Gore 1994).

To, že industrializace je „dobrý sluha, ale špatný pán“, platí zejména u chemie přinejmenším dvakrát tolik. Zvlášť markantně je tento fakt projevily při problematice freonů (např. Stead 1994, s. 51). Ty zcela nepochybně sloužily a slouží pokroku, usnadňují život ve vyspělé, moderní a průmyslové civilizaci a vedou tak k vyšší životní úrovni lidstva. Důsledky jejich permanentního používání však mohly být pro lidstvo a život na Zemi katastrofální. Freony byly přitom používány řady desetiletí a celou tu dobu byly považovány za neškodný plyn, dokud nezačalo docházet k jejich koncentraci v atmosféře. Následkem toho se začala prokazatelně ztenčovat ozonová vrstva Země, což se v závěru 20. století projevilo řadou fatálních dopadů na život na planetě (Gore 1994, s. 80).

5.3 Mlčící & Tiché jaro

Vývoj kapitalistické ekonomiky, nastartovaný průmyslovou revolucí a živěný dalšími fázemi industrializačního procesu, je spojený s existencí cyklických krizí jako důsledky ekonomických fluktuací (Purš 1973, s. 423). Časem se tyto krize neprojevují pouze v průmyslové či obchodní sféře, ale zasahují i do zemědělství. První agrární krize z nadvýroby se objevila v závěru 19. století a měla doslova celosvětové účinky. Trvala přibližně dvacet let a nebyla to prostá cyklická krize, tj. pouhý výkyv. Snahy překonat negativní dopady této krize byly totiž významným impulzem nejen k mechanizaci zemědělství, ale především k jeho intenzifikaci pomocí umělých (průmyslových) hnojiv (Sirůček 2007, s. 36).

A tak v této fázi industrializačního procesu²⁸ chemický průmysl začal „obohacovat“ zemědělství o umělá hnojiva. Při pokračujícím rozmachu industrializace v období po první světové válce nastává další masivní posun ve využívání umělých hnojiv, když na základě Haber-Boschovy syntézy (laboratorně uskutečněné 1908) dochází k průmyslové výrobě jejich nového typu – hnojiv dusíkatých. (Balcarová et al. 2015, s. 81;

²⁸ „Je stále zřetelnější, že pojetí jediné průmyslové revoluce, a to té, která začala ve druhé polovině 18. století, je pochybné. ... skutečnost, že k nim [tj. jednotlivým fázím průmyslové revoluce] docházelo ve stále kratších intervalech, je třeba chápat jako výraz technické akcelerace.“ Tak se vyjadřuje Purš (1973, s. 268), a to při kritickém výkladu o dalším dělení industrializace, jak je tematizuje a chápe Ákerman (1960).

Moldan 2015, s. 43). S postupným zdokonalením jejich výroby došlo k významnému poklesu ceny těchto hnojiv, a to byl vítaný ekonomický impuls pro jejich masovější a intenzivnější využívání.

Již začátkem 20. století bylo známo, že s průmyslovým hnojivem se do půdy vedle potřebných živin dostává i různý balast, který ovlivňuje fyzikální strukturu půdy. V těchto souvislostech se proto začalo provádět intenzivní studium výživy rostlin v zemědělské výrobě. Ve dvacátých letech tudíž bylo za účelem zlepšení půdních vlastností vyvíjeno např. tzv. humusoidní hnojivo.

„Pokusy na polích státních výzkumných stanic v letech 1932–1936 bylo však prokázáno, že tato hnojiva nebylo možno všeobecně doporučovat. Výroba např. karbohumátových hnojiv byla dokonce zastavena.“[...] „Zemědělské praxi bylo proto doporučováno, aby uhlíkový problém řešila zeleným hnojením a racionálním zacházením se statkovými hnojivy.“ (Balcarová et al. 2015, s. 89).

Jak se rozšiřovala paleta možností, obsažených v různých druzích hnojiva, vyvstával i další (sekundární) problém v tom, že zemědělci často neměli potřebnou erudici v používání umělých hnojiv. Proto nejednou mohlo docházet až k jejich nežádoucímu účinku. Přirozená hnojiva si sice stále uchovávala své opodstatnění a ve velké části zemědělské výroby zaujímal často rozhodující úlohu, měla ale své limity a omezení. Těmi bylo např. potřebné množství, velmi různá úroveň kvality, shromažďování, úprava a skladování potřebného množství, a z toho všeho tak vyplývající relativní náročnost jejich užívání. Umělá hnojiva jim nakonec cenou, dostupností i způsobem užití jednoznačně konkurovala (Balcarová et al. 2015, např. s. 118).

I když umělá průmyslová hnojiva vedla jednoznačně k vyšším výnosům a rentabilitě, chemizace zemědělství byla „nenávratně“ zahájena. Kritický postoj k tomuto procesu se objevuje již v meziválečném údobí. V některých evropských zemích (především v Německu a Švýcarsku, ale i v některých jiných zemích z celého světa) se již tehdy ozývá hlas pochybností, který byl spojen především se školou Rudolfa Steinera (Vališová 2011, s. 96; Steiner 1984) a jeho svou antroposofickou²⁹ teorií.

²⁹ *Antroposofie (antropozofie, anthroposofie)* je z *teozofie* odvozená nauka nabízející mystický vhled do podstaty člověka, přírody a nadsmyslově duchovních světů (Slovník cizích slov, Kraus, 2005).

„Podle této teorie průmyslová hnojiva i ostatní chemické prostředky půdy otravují a jsou příčinou zkázy kvality mnohých plodin, což zapříčiňuje četné nemoci. [...] U nás na negativní stránku chemizace zemědělské výroby upozornil v r. 1934 V. Novák článkem ‚Zločiny chemie v rostlinném hospodářství‘, který byl ostře kritizován ředitelem Akciových továren na vyrábění lučebnin v Kolíně Josefem Špinkou.“ (Balcarová et al. 2015, s. 117).

Chemický průmysl přinesl do zemědělství následně i další prvek, jímž jsou různé prostředky na „ochranu“ rostlin a chovu zvířat. (Balcarová et al. 2015, s. 119). Na trhu se postupně začaly objevovat různé pesticidy.³⁰ Food and Agricultural Organization (FAO)³¹ definuje pesticidy jako: „látky určené k prevenci, ničení, potlačení, odpuzení či kontrole škodlivých činitelů, tedy nežádoucích mikroorganismů, rostlin a živočichů během výroby, skladování, transportu, distribuce a zpracování potravin, zemědělských komodit a krmiv.“ (viz Hajšlová 2004, 2005). Záznamy o užívání různých prostředků v boji se škůdci a chorobami rostlin lze nalézt již v prvních zápisech popisujících zemědělskou výrobu z dob hluboko před našim letopočtem. V průběhu středověku byly proti různým chorobám na rostliny kupříkladu aplikovány síra či arsenik. V 17. století se začal hojněji používat biologický přípravek s nikotinem z tabákových listů. Kolem roku 1850 pak byly zaváděny některé další důležité přírodní insekticidy.

V průběhu 19. století, v souvislosti a v souhlasu s postupným prosazováním se technicko-vědecké revoluce, se začaly uplatňovat další metody, vycházející z dosažených poznatků stále bouřlivěji se vyvíjejících přírodních věd. Na přední místo se v tomto procesu postupně dostávala chemie (Cremlyn 1985). První generace pesticidů byla založena převážně na těžkých kovech, jak tomu bylo například u hojně používané pařížské zeleně³². Většina těchto pesticidů je vysoce toxická a jsou nebezpečné nejen pro zvěř, ale i pro člověka. Již koncem 19. a začátkem 20. století bylo vědecky prokazováno, že jejich stopové prvky se následně nacházejí též v potravinách, a to v dávkách, které mohou způsobovat vážné zdravotní problémy či dokonce smrt. Jejich rezidua zůstávala

³⁰Rozdělení pesticidů do skupin lze nalézt např. u Cremlyna (1985), kde je uvedena též definice, historie a detailní rozdělení a popis pesticidů. Na konci se nalézá kapitola *Pesticidy v životním prostředí*.

³¹ FAO založena 1945 je specializovaná agentura OSN, která vede mezinárodní úsilí o porážku hladu. Cílem je postarat se o potravinovou bezpečnost pro všechny a zajistit, aby lidé měli pravidelný přístup k dostatečnému množství kvalitních potravin a mohli tak vést aktivní a zdravý život.

³² Arseničnan mědnatý.

dlouhodobě nejen v půdě, ale v celém životním prostředí. Proto byly zahájeny legislativní kroky směřující k regulaci a kontrole těchto pesticidních výrobků a začátkem druhé poloviny 20. století se začaly hledat a postupně i zavádět nové, méně toxické alternativy (Davis 2014, Cremllyn, 1985).

Další generace chemických látek, následně zaváděných do zemědělské výroby, tak byla založena na bázi syntetických organických látek. Na sklonku 2. světové války začaly vycházet z výroby a k masovému použití byly poskytnuty organochlorové sloučeniny. První a nejrozšířenější z nich bylo nechvalně známé DDT.

„Během války se zdálo, že je to vůbec nejlepší insekticid, který spojuje široké spektrum insekticidní účinnosti s poměrně malou akutní toxicitou a má užité vlastnosti srovnatelné s vlastnostmi aspirinu. Organochlorové insekticidy se zdály skutečně neškodné, a to až do roku 1950, kdy některé lékaře začal znepokojovat výskyt a značná rozšířenost této látky, zvláště když byla prokázána v mléce krav, které konzumovaly rostlinnou potravu, jež přišla do styku s organochlorovými insekticidy.“ (Cremllyn, 1985, s. 218).

Vydání knihy *Tiché jaro (Silent Spring)* od Rachel Carsonové v roce 1962 znamenalo v postojích sociálně zodpovědné části západní společnosti výrazný přelom. S jistou nadsázkou se dá se tvrdit, že jím byla zahájena „ekologická revoluce“. Jak říká Matoušek (2010): dílo R. Carsonové „splnilo důležitou příslovečnou podmínku být v ‚pravý čas na pravém místě‘.“ Kniha totiž ukázala, že DDT se dostává do potravního řetězce, a to nejen v místě aplikace. Následně je transportováno, ať už vodou, atmosféricky nebo živočichy, do oblastí značně vzdálených, dokonce (jak se později prokázalo) i do těch nejdlehlších míst planety – od nejsevernějších oblastí Kanady až po Antarktidu. DDT tak způsobuje druhotné škody a dostává se i do lidského organismu, aniž by přitom ten konkrétní člověk musel být v místě aplikace. Stopové prvky DDT se přitom mohou nalézat v přírodě po celou řadu let. Celkově tedy pesticidy infiltrovaly životní prostředí Země v míře vsutku globální.

Carsonová si dále „povšimla“, že po masivní aplikaci DDT hynou ptáci, a svým výzkumem potom prokázala, že tento pesticid ovlivňuje a narušuje vývoj skořápek ptačích vajec, což omezovalo či znemožňovalo líhnutí mláďat ptáků.

„*Poslové jara se nevraceli a noví se nerodili. Nastalo zlověstné ticho, které jako by ohlašovalo i příští osud těch, kdo pyšně zasáhli do koloběhu přírody.*“ (Spurný 2016, s. 182).

Ptáci vymírali nejen na přímé důsledky toxicity pesticidů, ale i v důsledku zamezení reprodukce. Vymírání byla masivní, a proto tak alarmující. Kniha *Tiché jaro* od Rachel Carsonové (1962) se zanedlouho stala bestsellerem a vešla do širokého povědomí. Upozornila tím především na škody na životním prostředí, které způsobuje industrializace nejen obecně, ale i v zemědělství, tj. v základu naší obživy a na počátku potravního řetězce. Část lidské pospolitosti si tak začala uvědomovat rizika průmyslu. Společnost došla na pomyslný vrchol, kde se „zažehl“ plamen iniciativ a spontánních hnutí za ochranu nejen pouze samotné přírody, ale začala stoupat též důležitost ochrany životního prostředí celkově.³³ (Davis 2014, Jameson 2012, Gore 1994, Cremlly 1995, Moldan 2015, Matoušek 2010, Keller 1997, Hajšlová 2005, Spurný 2016, Mezřický 2003).

5.4 Meze růstu

Použijeme-li ekonomický ukazatel HDP³⁴ jako indikátor rozvoje lidské společnosti, lze konstatovat, že průmyslovou revolucí se hospodářský růst rapidně dynamizoval. Nesmírně vzrostla efektivita vynaložené práce, díky ní se obrovsky urychlil nárůst v objemu výroby, a to často až neexponenciálně a rozšířil se tak dále rozsah i skladba poskytovaných služeb. Na základě toho docházelo ke stále vyššímu HDP na obyvatele, což přineslo velký nárůst jak celkové společenské, tak zejména individuální *spotřeby*, spojené s každodenním životem libovolného jedince dané

³³ Popravdě řečeno je třeba konstatovat, že hnutí za ochranu přírody započala již dříve, a to např. prostřednictvím takových osobností, jako byli H. D. Thoreau (1817-1862), A. S. Leopold (1913-1983), J. Muir (1838-1914) atd. (Matoušek, 2010; Keller, 1997). Jak toto tematizuje ve své diplomové práci Arnošt Novák (2006), kde prezentuje sociální ekologii Murraye Bookchina. Tamtéž poukazuje na skutečnost, že Bookchin již v padesátých letech 20. století překládá ve svých pracích sociální kritiku společnosti založené na růstovém imperativu, což zakládá na ekologické problémy. Novák poukazuje na to, že široká teorie ekologie (která zaujímá i prostředí města s lidskou společností a kulturou) je rozvíjena a formulována Bookchinem již v tomto období, tedy ještě před *Tichým jarem*.

³⁴ HDP můžeme pojímat jako *ukazatel ekonomické výkonosti*, což např. upřednostňuje Evropská komise. Podstatu tohoto ukazatele můžeme vyjádřit jako „*sumu vyprodukovaných finálních statků a služeb na území jednoho státu vyjádřenou v peněžní hodnotě, nehledě na to, zda byly vyprodukovány tuzemskými či zahraničními ekonomickými subjekty (občany či firmami) působícími na území daného státu*“ To je jedna možnost, jak popsat princip HDP – a to dle Slavíkové a Vejchodské (2012, s. 170). Existuje více způsobů, jak definovat skladbu HDP, jak ukazuje též Jan Slavík na straně 159 v publikaci *Ekonomie životního prostředí* (Slavíková a Vejchodská et al. 2012). Detailněji se principy HDP zabývá např. Mankiw (1999, s. 469) v kapitole 22., nazvané *Měření národního důchodu*.

společnosti. Tím postupně vzniká a dále „roste“ konzumní společnost, přičemž proces jejího utváření graduje právě v druhé polovině 20. století.

V první polovině meziválečného období, tedy ve 20. letech 20. století, zaznamenáváme v předních světových ekonomikách vysokou dynamiku hospodářského růstu. Udává se, že oproti průmyslové výrobě před první světovou válkou činil tento nárůst v celosvětovém měřítku cca 50 %, v případě USA dokonce až 80 %. Tento stav zbrzdila až cyklická krize mimořádných rozměrů (velká hospodářská krize, v anglosaské literatuře též „velká deprese“), jež začala v závěru roku 1929. Průmyslová výroba vyspělých zemí začala po překonání nejhlubších důsledků krize od půlky 30. let zvolna stoupat a v roce 1937 některá odvětví dosáhla úrovně předkrizového stavu. Vše opět otočila druhá světová válka, v níž bylo hospodářství soustředěno převážně jen na výrobu militární. Hospodářství se pak například v Evropě podařilo na předválečnou úroveň obnovit „již“ v období let 1948-1949. V zemích západní Evropy a severní Ameriky začala „honba“ za růstem měřeným tvorbou HDP, střední a východní Evropa zase akcentovala extenzivní rozvoj, související s transformací nového, „socialistického“ hospodářství. Pro celé poválečné období je charakteristické zavádění závratných změn, které přinesly věda a technika, akcelerované jednak válečným úsilím v průběhu druhé světové války, jednak vybuzené možnými hrozbami v období studené války. Získané vědecko-technické poznatky přinesly další změny ve výrobě, a to jak v kvantitativním, tak především kvalitativním smyslu. V průběhu jedné generace tak v řadě oborů dochází k doslova masovému obratu. Ne náhodou se pro toto období, pro tuto fázi celkového industrializačního procesu, vžilo označení „vědeckotechnické revoluce“ (Sirůček 2007).

„Nejde v ní jen o využívání převratných objevů, ale též o vytváření kvalitativně nové materiálně výrobní základny s dalekosáhlými ekonomickými a sociálními důsledky, včetně změn v postavení člověka v pracovním procesu, charakteru práce, formách vědecké činnosti a v pracovních postupech vědy. Ve vyspělých zemích umožňuje prudký růst produktivity práce redukovat zaměstnanost ve výrobní sféře a vznikají zde předpoklady pro ‚společnost blahobytu‘, resp. pro ‚konzumní společnost‘.“ (Sirůček 2007, s. 96).

Prudký ekonomický rozmach poválečného období přinesl ale i svá negativa – prohlubovalo se zhoršování životního prostředí a dalekosáhlé důsledky se objevily i v oblasti sociální. Zmínit lze například relativně vysokou chronickou nezaměstnanost,

spojenou s vyššími nároky na kvalifikaci pracovníků, kdy vzrostla poptávka po intelektuální a duševní výkonnosti. Měnila se tak i vzdělávací soustava, když musela reflektovat vzrůstající požadavky společnosti. V 50. a 60. letech ve vyspělých zemích západního světa (ve specifické podobě ale i v tzv. socialistických zemích) rapidně vzrůstá životní úroveň prakticky všech vrstev obyvatelstva, nastává doba konzumní společnosti. Jako protiváha této v zásadě pozitivní skutečnosti jsou však na člověka kladeny vysoké nároky, a nejen na něj. Jak naznačily předchozí kapitoly, v průběhu tohoto období došlo především k chemizaci zemědělství, které tím zatěžuje životní prostředí. Pesticidy a průmyslová hnojiva měly nesporně pozitivní důsledky na efektivitu zemědělské výroby, a umožňovaly tak vypěstovat dostatek rozmanité potravy. Postupně, přitom ale stále silněji, se však již v této době začaly jasně projevovat negativní externality z nadměrné chemizace zemědělské výroby – z nevhodného používání chemických prostředků či z důsledného neprověření možných následků. Dalším milníkem byla vzrůstající exploatace přírodních zdrojů a evidentně rostoucí znečištění ovzduší jednak v důsledku těžby, především ale v důsledku zpracování či užívání získaných surovin. Objevují se i další typy znečištění, kontaminace či celková degradace životního prostředí. V případě zemědělské půdy přicházejí pozvolna a nezřetelně, u vody (v říčních tocích, a to především v průmyslových oblastech) však začíná být znečištění zřetelné již na první pohled. Společnost začíná tušit, že vše má své limity, a začíná se postupně aktivizovat. Své životní prostředí, jež má být lidem domovem a „živnou půdou“, tak začíná před znečištěním bránit (Bell 2004, Moldan 1997, Kohák 2000, Dlouhá a Mezřický et al. 2006).

V druhé polovině 20. století je nejprve poukazováno na limity/meze růstu populace. Tuto problematiku analyzoval již na sklonku 18. století Thomas R. Malthus (1798) v díle *An Essay on the Principle of Population (Esej o principu populace)*. Ve druhé polovině 60. let poukazoval na otázku mezi populačního vývoje Georg Borgstrom, když své teze publikoval nejprve roku 1965 v článku *The Hungry Planet* a následně roku 1969 v knize *Too Many*. Světový ohlas roku 1968 však získalo dílo Paula R. Ehrlicha *The Population Bomb*.³⁵

³⁵ Lze zde zmínit i další Ehrlichovo dílo z roku 1972 *Population/Resources/Environment*, které cituje Daly (1972).

Na limity nejen populačního růstu, ale i na limity prostředí poukázal v roce 1968 Kenneth E. Boulding (1970) v publikaci *Beyond economics*. Upozornil zde na to, že žijeme v uzavřeném systému, a přirovnává Zemi k vesmírné lodi³⁶, kde jsou omezené nejen zdroje, ale své omezení má i znečišťování (Keller 1997, Johanisová 2014a).

V témže roce vzniká *Římský klub*. Tato nevládní organizace, kterou v dubnu 1968 v Římě založilo Mezinárodní sdružení vědců, podnikatelů a politiků, předkládá svou analýzu o změně v názorech na ekonomický růst a v úvahách o perspektivách lidstva. Zakladatelem a prvním prezidentem klubu se stal Aurelio Peccei (1908-1984). Rok 1968 byl rokem revolučním v mnoha aspektech – je to rok studentských bouří (Francie, Německo, USA) a protestů proti válce ve Vietnamu. Pro tuto dobu jsou charakteristické projevy nesouhlasu s konzumním způsobem života, který ovládl společnost vyspělých zemí, a zároveň v řadě těchto zemí končí období rozvoje ekonomiky a s ním spojeného blahobytu.

Římský klub své závěry z výzkumu vydal prvně r. 1972 ve Zprávě, ve které poukazuje na stav současného světa a jeho výhledy do budoucnosti, upozornil na důsledky nerespektování a překračování mezí a limitů zdrojů. Zdůraznil dále nutnost řešení těchto problémů a nalézání nových možností. Stal se tak zakladatelem nové vědecké disciplíny, resp. nového vědeckého pohledu na komplexní problémy lidstva v dnešní době – globalistiky.

Je pravda, že v činnosti Římského klubu lze vyzorovat několik etap, přičemž metodologie a způsob zpracování základních témat nejsou vždy zcela jednotné. Jeho základní zaměření však stále zůstává a jsou jím identifikace subjektu a návrhy způsobu příslušných změn. Zprávy Římského klubu jsou interdisciplinární (s těžištěm v úvahách filosofických a futurologických) a obvykle významně přesahují rámec čisté ekonomie.

První Zpráva klubu *Meze* nebo též *Limity růstu* (jako kolektiv MIT, Massachusetts, 1972) vycházela z počítačových simulací (účastnil se na nich Jay Wright Forrester, americký počítačový expert), které projektovaly trendy vývoje v určujících růstových oblastech (populace, potravinové zdroje, surovinové zdroje, odpady

³⁶ Téma, přesněji kapitolu *The economics of the coming Spaceship Earth*, publikoval Boulding již v roce 1966 v antologii H. Jarretta *Environmental Quality in a Growing Economy* (Boulding, 1966). Tentýž příspěvek se objevuje i později v Dalyho antologii *Toward a steady-state economy* (1973).

a devastace životního prostředí a průmyslové oblasti). Tvůrci Zprávy tak předložili vizi apokalypsy, k níž podle jejich závěrů dojde v letech 2050-2100. Upozornili na rizika spojená s růstem populace a vyčerpáním surovinových zdrojů, upozornili též na to, že k oddálení katastrofy můžou přispět jak země třetího světa omezením růstu populace, tak i rozvinuté země zastavením ekonomického růstu. (Sirůček 2007).

Zpráva *Meze růstu (Limits to growth)*³⁷ byla zároveň vydána jako knižní publikace (Meadows 1972). Stala se bestsellerem a ve své době vyvolala velký rozruch. Navzdory chybné metodologii a možná až příliš katastrofickému vyznění má význam i dnes. Vychází z předpokladu, že zdroje pro růst jsou omezené a že po jejich vyčerpání systém zkolabuje. Pokud lidé nepřijmou v nejbližší možné době rozhodnutí, která změni hospodaření se zdroji, budou přirozené hranice růstu během 100 let překročeny a katastrofický scénář, který tato zpráva nastínila, se naplní.

„Požadavek nulového růstu nejvíce pobouřil. Byl nepřijatelný pro kapitalismus (z hlediska zisků), pro socialistické země (s hesly „dohnat a předejít“) i tzv. rozvojové země (závislé na růstu pro překonání nerozvinutosti). Následně se formují různé koncepce „zeleného radikalismu“ volající po nulovém znečištění a růstu, či dokonce záporném růstu. První Zpráva nastolila nové otázky, upozornila na negativní důsledky industrializace a exponenciálního růstu a dodnes představuje významné memento“ (Sirůček 2007, s. 459).

Ve zprávě bylo využito i některých děl výše zmiňovaných autorů, jako je *T. R. Malthus* a *K. E. Boulding*. V páté kapitole pod názvem *The State of Global Equilibrium* (Meadows 1972, s. 156) je řešen stav globální rovnováhy, který je potřeba k tomu, aby nedocházelo k překročení mezí – což by vedlo (dle předchozích kapitol této zprávy) ke kolapsu. Důvodem by bylo nejen vyčerpání zdrojů, ale v důsledku též poškození životního prostředí, které by nedostačovalo v uspokojivé míře poskytovat systémové služby. Tyto jsou pro celé lidské společenství i pro jednotlivá individua potřebné k jejich

³⁷ Originální název publikace je *The limits to growth: a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. V českém překladu materiál dosud nevyšel, a tak je název díla překládán různými autory buď jako *Meze růstu*, nebo blíže k originálu jako *Limity růstu*. [V diplomové práci budu uvádět název *Meze růstu*. Budu pracovat i s pojmem *limits* ve smyslu jako ustanovení hranice, která není k překročení. A v tom případě je třeba brát zřetel i na to, že tento pojem často úzce koreluje s pojmem *meze*, které jsou chápány jako dané pásmo, které se dá překračovat, ale pak je to již jiné pole působnosti].

dalšímu vývoji a rozvoji. Funkční životní prostředí je totiž nutnou podmínkou existence organismů, a to včetně člověka. Růst má své meze a při jejich překročení (jak se ukazuje) by došlo k destabilizaci celého systému s katastrofálními důsledky, a to nejen na lidskou populaci. Proto je zákonitě nastolena otázka *nerůstu* (*nongrowth*) (Meadows 1972, s. 170),³⁸ na kterou navazuje téma rovnovážného stavu.³⁹

5.5 Herman Daly na scéně

Podklady k páté kapitole *Mezi růstu* čerpají autoři této zprávy především z eseje *Hermana E. Dalyho* (1971)⁴⁰ *Toward a Stationary-State Economy*. Hlavním pilířem Dalyho eseje jsou teze *J. S. Milla* (1848) o stacionárním stavu. J. S. Mill (autoři zprávy jej citují⁴¹ v úvodním textu k předchozí čtvrté kapitole s názvem *Technology and the Limits to Growth*) uvedené principy rozvíjí ve svém díle *Principles of political economy*, které bylo prvně vydané roku 1848. Podstaty Millových úvah jsou (stručně shrnuto) asi takovéto: Lidské společnosti, čítající dle kapacity prostředí určitý počet jedinců, používá ekonomické prostředky jako nástroje k uspokojování lidských potřeb; dále ke svému rozvoji a tvorbě sociálních a politických institucí; pak též i k přeměně životního prostředí, které užívá ke svému rozmachu a růstu (Mill 2004, např. s. xxvi).⁴² Růst společnosti jak v nárůstu populace, tak i v navyšování její produkční činnosti a kapitálové akumulace prostřednictvím ekonomických nástrojů, nemůže být nekonečný. Předpokladem je, že neustálý růst není cílem, ale prostředkem, a proto by při dosažení určité velikosti populace a míry akumulace kapitálu, která dovede společnost plně uspokojovat, mělo dojít ke stacionárnímu stavu. Tento stav stacionární/ustálené populace a kapitálu však neznamená stagnaci a *stacionaritu* v rozvoji lidských jedinců a společnosti. Stacionární stav materiálních statků podle Milla v žádném případě neznamená omezení (či podvázání) dalšího kulturního, morálního a sociálního progresu. (Mill 2004, s. 191 etc.)

³⁸ „Let us consider in more detail what a world of nongrowth might be like.“

³⁹ Podnadpis kapitoly zní: *The equilibrium state*.

⁴⁰ Esej publikována v antologii *J. Harteho a R. H. Socolowa* pod názvem *Patient earth* vydané 1971, tj. rok před vydáním zprávy Římského klubu.

⁴¹ Citace (na s. 129) a odkaz (s. 171) ve zprávě *Meze růstu* je na vydání Millova díla z roku 1857.

⁴² K výkladu je částečně použit i diskurz struktury tří/čtyř pilířů používaných v koncepci trvale udržitelného rozvoje, a to především s využitím přednášek *Ivana Ryndy* (2017).

Daly ve své eseji (1971) vychází především z Millovy teze stacionárního stavu a preferuje užít ji ve významu teleologickém nebo eschatologickém, který chápe stacionaritu jako stav, ke kterému má společnost směřovat a k němuž se má svět vyvíjet⁴³ – stacionární stav světa stabilního/ustáleného (Daly 1971, s. 229). Definuje ustálený stav jako „konstantní zásobu fyzického bohatství (kapitálu) a konstantní množství lidí (populace)“⁴⁴ (s. 231). Fyzické zásoby jsou vytvářeny a dávány do spotřeby a následně spotřebovávány a odepisovány; lidé se rodí a umírají. Rovnováhu můžeme získat a udržet konstantní při vysoké míře propustnosti⁴⁵ „zásob“ systémem, a pokud se míra přírůstku rovná odčerpávání. Rychlost propustnosti by měla být co nejmenší, nebo s nízkou mírou, a to tak, aby produktivní věk byl co nejdelší a míra porodnosti nízká; u zásob by se měla držet omezená produkce a dlouhá trvanlivost. Zároveň by bylo třeba koncipovat vysokou míru životnosti produktů. Tím by se „obětovala“ část pracovní doby výrobců a kratší doba lidí ve výrobě by se mohla následně využít v rodině a domácnosti,

⁴³ Daly byl obeznámen s pracemi de Chardina a analyzuje je ve svém dřívějším díle (1968), kde hovoří o spojení genetického přenosu informací s kulturou. Tak jako samy organismy přenášejí své vývojové informace, tak i člověk sám o sobě si v průběhu času nese kulturní informace, které se též vyvíjejí a jeho samého zpětně modifikují. „Teilhard de Chardin (1959) v podstatě tvrdí, že ‚kulturní evoluce‘ je jednoduše novým evolučním mechanismem, který význačně nahradil starý mechanismus. [Indeed, Teilhard de Chardin (1959) argues that ‚cultural evolution‘ is simply a new evolutionary mechanism that superseded the old mechanism in importance.]“ (Daly 1968, s. 398).

Ve svém díle *Vesmír a lidstvo* a dalších dílech se Teilhard de Chardin (1959/1990) zaobírá teorií vzniku naší reality, námi vnímaného kosmu, ve kterém se fyzicky pohybujeme. Popisuje princip vývoje, kdy jednotlivé energie, prvky, částice se slučují a začínají se skládat do nových forem, na jejichž základě je budován vyšší celek s narůstající funkčností. Takovouto skladbou jednotlivých částí nižších funkčních celků postupuje vývoj vždy k vyšší dokonalosti, až k živým organismům a živočichům, kdy se na určité úrovni začne projevovat vědomí a následnou sebereflexí rozumová forma. Tento vývoj není jen určitou nahodilostí (haldu písku můžete přehazovat z jedné hromady na druhou milióny let, ale pravděpodobnost, že jednou z toho vznikne „plážový hrad“ je mizivá). Teilhard se snaží ukázat na určitých zákonitostech (a ty řádně argumentovat), že nejde jen o náhodné přírodní děje s fyzikálními zákony, ale že vývoj má určitou zákonitost přitažlivosti, která existuje ve vesmíru již od začátku jeho vzniku. Je zde něco, co popohání veškerou hmotu obklopenou a tvořenou energií; něco co neposouvá vývoj odspodu, ale přitahuje shůry, kdy se z mnohosti stává jednota. Vše směřuje k vyšší a vyšší organizovanosti a dokonalosti. A takto se organizuje nejen hmota, ale i vědomí. Je to zákonitý vývoj přitažlivosti.

Čím více budou lidé jednotní, tím více budou svobodní a individualizovaní, osobnost se nerozpouští se v celku, ale personalizuje se, stává se sama sebou, jednotkou respektující celek, jehož je nedělitelnou součástí. Tato jednota názoru, tento jednotný vzorec „myšlení“ pak může vytvořit jednu velkou polaritu s jednosměrným vektorem a pocit svobody a nerušené „individuality“ a pochopení následně tvoří další sílu – vyzvedávající a všeobjímající jednotu. Tato síla se pak počítá a kumuluje se v jednom bodě. A touto silou je právě naše vědomí. Má-li být jednotné a soustředěné v jednom bodě, tak musí být mimo naši tělesnou existenci. Pak takovéto vědomí musíme nazvat nadvědomím, bodem Omega (Dekastello 2011).

⁴⁴ [Vlastní překlad] „[...] constant stock of physical wealth (capital), and a constant stock of people (population).“

⁴⁵ Výraz/pojem *throughput* užívaný v anglickém originále, nahradím v českých překladech běžně používaným slovem propustnost. Relevantní by byl pojem *průchodnost* nebo v určitém případě *kapacita*.

spolu s využitím času pro kulturu, sociální aktivity, relaxaci apod. To vše by mělo následně přinášet prospěch společnosti a jejímu rozvoji.

Proč je nevhodná, či dokonce neproveditelná vysoká míra propustnosti zásob systémem? Daly proto své principy ustáleného stavu doplňuje o další teze a informace, aby ukázal, že rychlý růst s vysokým průtokem systémem je nejen nevhodný, ale i nebezpečný pro rozvoj společnosti vzhledem k možnému kolapsu, který by mohl nastat růstem bez limitů. Využívá k tomu první a druhý termodynamický zákon (který hovoří o principu zachování energie a o tom, že tepelnou energii lze transformovat s jistým omezením) a z druhého zákona se odvozuje princip entropie.⁴⁶ Hmota a energie nemohou být zničeny, tudíž vše, co vyrobíme, vytvoříme a pak spotřebujeme a zkonsumujeme, se musí nějak vrátit do životního prostředí, odkud to vzešlo. K produkci je třeba energie, a čím je vyšší produkce, tím více energie musíme zákonitě spotřebovávat. Dle druhého zákona termodynamiky nelze energii recyklovat, proto dochází k tak velké přeměně energie na teplo. S tím je spojen princip entropie, kdy použité prostředky (čerpané ze životního prostředí) převádíme z nízkého stavu entropie (uspořádanosti) do vysokého stavu entropie (chaos). To vše vede k vysoké míře znečištění životního prostředí a jeho degradaci. (Daly 1971).

Výše uvedené Dalého teze a principy byly hlavními podklady k závěrečné kapitole zprávy *Meze růstu*. Kapitola poukázala na možnost, a konce nutnost a nastolení rovnovážného stavu, aby nedocházelo ke zhroucení systému, a tím i k zániku lidské společnosti, nebo alespoň k zániku té formy společnosti, která byla doposud budována. Nastolit rovnovážný stav nebude snadné, ale je to nutné. Jak je v závěru zprávy konstatováno, „*záměrné omezování růstu by mohlo být obtížné, ale ne nemožné.*“⁴⁷ (Meadows 1972, s. 183). Zpráva Římského klubu představuje začátek období, kdy se začíná etablovat nový směr nazírání na ekonomický vývoj lidské společnosti – ekologická ekonomie.

⁴⁶ „Entropie: termodynamická stavová veličina, která je mírou neuspořádanosti systému.“ (Kraus 2005)

⁴⁷ [Vlastní překlad] „*Deliberately limiting growth would be difficult, but not impossible.*“

5.6 Shrnutí

Ukázalo se, že snahy o permanentní ekonomický rozvoj společnosti a usilovné posouvání člověka na další a další stupeň vývoje, jež jsou mj. založeny na důsledném využívání techniky a vysoké míře industrializace, mají vedle svých nesporných pozitiv i mnohé problematické stránky. Člověk získává mnoho výtěžků civilizace, ale často za to musí platit vysokou „daň“, kromě jiného i ve formě ničení svého životního prostředí. Úsilí o posouvání hranic civilizace má často negativní důsledky, mnohdy dokonce ohrožuje i samotný život a začíná se postupně dotýkat možného konce existence civilizace tak, jak ji doposud známe a chápeme. Vyspělejší část lidstva začala překračovat určité meze, jež jsou limitní pro další růst společnosti a budované úzce na ekonomických principech založených na růstovém imperativu. Je tudíž třeba hledat řešení růstu. Otázka je, jestli vůbec volit růst, a jestliže ano, tak jakým způsobem ho dosáhnout (dosahovat). Začíná se totiž ukazovat, že čistě kvantitativní růst má své meze. Proto je třeba zkoumat, zda je možný růst kvalitativní. Je-li odpověď pozitivní, je potom nutné hledat cesty, nástroje a instituce, prostřednictvím kterých lze kýženého kvalitativního růstu dosáhnout.

6. Steady-State nebo Nulový růst?

6.1 Vzestup Ekologické ekonomie

Za jednoho z hlavních zakladatelů ekologické ekonomie je pokládán zde již několikrát zmíněný ekonom *Herman Daly*⁴⁸ (Slavíková a Vejchodská et al. 2012), který v roce 2004 spolu se spolupracovníkem *Joshuou Farleym* vydává učebnici ekologické ekonomie *Ecological economics: principles and applications* (Daly a Farley 2004, 2012). Nicméně některé principy ekologické ekonomie můžeme spatřovat už v polovině 20. století a její prazáklady lze sledovat například již v neoklasickém ekonomickém myšlení, které se rodilo ještě o sto let dříve. Bylo vystavěné na dalším rozvinutí a rozšíření tezí ekonomických „klasiků“, jako byli *Adam Smith* nebo *David Ricardo* a mezi které lze s jistými výhradami zařadit třeba i *Thomase Malthuse*. Ten již v určitém úhlu rovněž nahlížel omezení růstu a jeho obavy však vycházely hlavně z analýzy růstu populačního. Jejich nástupci, ať již to byl např. ekonom a všestranný myslitel *John Stuart Mill* nebo jeden z nejvlivnějších ekonomů přelomu 19. a 20. století *Alfred Marshall*, až po „neoklasika“ *Stanley Jevonse*, však uvažovali i o dalších mezích a s tím spojených omezeních. Meze byly spatřovány především v neobnovitelných zdrojích, které by růst mohl vyčerpat. Tito autoři tak posunuli ekonomii do nové éry, v níž bylo třeba řešit nové akutní problémy doby moderní (Spach 1999).

S nástupem kvantitativně a technologicky vyspělé industriální společnosti, která se ve vyspělých zemích zformovala po druhé světové válce, i v důsledku využití a zapojení nesčetných výsledků vědecko-technické revoluce (jak bylo v předchozí části ukázáno) se začíná objevovat a v širších kruzích společnosti rezonovat problematika vlivu neohrančeného ekonomického růstu na životní prostředí – a to v celém širokém spektru tohoto problému, jak bylo ukázáno výše. S tímto se vynořuje nejen kritika bezbřehé industrializace a jejích následků, ale rovněž dochází ke kritice nástroje, který onen neblahý imperativ růstu vytváří a podporuje jej.⁴⁹ Hnací silou zmíněného imperativu je totiž

⁴⁸ Autorky v publikaci *Ekonomie životního prostředí* vedle Dalyho zmiňují též (zde již uváděného) *Kennetha Bouldinga* a *Roberta Costanzu*, i když dle dalších zdrojů bychom mohli mezi zakladatele *ekologické ekonomie* zařadit i další myslitele (Johanisová, 2014a; Spach, 1999).

⁴⁹ Růstový imperativ rozpracovává např. Douthwaite (1993): „Růstový imperativ funguje na Darwiniských principech: zajišťuje, že pouze nejrychleji rostoucí podniky a národy přežívají“ („The growth

kapitál, a ten je tvořen, spravován, používán a zhodnocován pomocí speciální vědy – ekonomie. Ta se tak stává kýženým nástrojem růstu pokroku, vědecky zdůvodňujícím růst ekonomiky a prohlubování procesu industrializace, a to vše prostřednictvím kapitálu (Mankiw 1999, Sirůček 2007, Švihlíková 2010, Slavíková a Vejchodská et al. 2012). Kritizována tak začíná být etablovaná „mainstreamová“ ekonomie (ekonomie „středního“ či „hlavního proudu“), jak ji pojímá například Johanisová (2014a) či Sedláček (2012a, b). S jistou nadsázkou se dá říci, že ekonomice učaroval růst, ten si ale začal žít svým vlastním životem a zpětně očaroval ekonomii. Ta pak v růstu spatřovala všelék rozvoje a motor společnosti k lepším zítřkům. Ekonomika sama sebe dostala do pastí neustálého růstu, který tak, jak ho pojala mainstreamová sekce, nemůže být v uzavřeném systému nekonečný. Jedni z hlavních představitelů kritiky takovéto ekonomie, založené především na růstovém imperativu, jsou v 50. a 60. letech 19. století zejména již zmiňovaný K. E. Boulding, k němuž je nutno přidat především Dalyho, učitele N. Georgescu-Roegena.⁵⁰

6.2 Budování základů

H. Daly reflektuje ideje obou naposledy zmíněných myslitelů ve svých úvahách o intencích ekologické ekonomie a jejich teze se stávají jedním z pilířů jeho úvah. V roce 1968 byla publikována jedna z jeho prvních esejí,⁵¹ která pojednává přímo o vzájemném vztahu ekonomie a ekologie. Jedná se o práci *On Economics as a Life Science*, v níž se opírá právě o myšlenky K. E. Bouldinga a H. Georgescu-Roegena. Kostrou práce je analogie vedená mezi biologií a ekonomii, přičemž ekonomie podle Dalyho vykazuje shodu některých vlastností s biologií. Ve své podstatě mají obě vědy společný hlavní

imperative works on Darwinian principles: it ensures that only the fastest-growing businesses and nations survive.“). Johanisová (2009) v článku *Sedmé generace* postihuje – s využitím Douthwaitových. tezí/myšlenek jádro problematiky: „Podle růstového imperativu je ekonomika nucena růst navzdory problematickým dopadům na společnost a přírodu, protože jinak dochází ke spirále ekonomické krize, deflace, bankrotů a nezaměstnanosti.“

⁵⁰ Nicholas Georgescu-Roegen byl vyučujícím a mentorem H. Dalyho při studiích na Vanderbiltově univerzitě v Nashvillu.

⁵¹ [Daly (1968). Dle mých poznatků se jedná o jeho první publikovanou ekologicko-ekonomickou práci.]

předmět, kterým je životní proces – na životní procesy organismu se soustředí biologie a vně organismu to řeší ekologie.⁵²

Na základě těchto vztahů je předkládána premisa, že ekonomie je pouhou částí ekologie, a tudíž je určitou nadstavbou biologie, která tvoří biofyzikální základnu. Tak jako „pod povrchem“ probíhají metabolické procesy pro podporu života organismu, tak obdobné procesy probíhají i „vně organismu“. Jejich součástí jsou dva procesy, a to anabolický a katabolický, tj. můžeme hovořit o procesech přeměny látek k podpoře života neboli reakci zajišťující syntézu živé hmoty. Na druhé straně procesu zároveň vznikají odpadní látky – jinak řečeno dochází k redukci látek živé hmoty na zbytkový materiál. Ten je vytěšňován zpod povrchu do vnější oblasti, ze které jsme čerpali materiál pro pohon celého metabolismu. Aby toto „metabolické soukolí“ mohlo pracovat, je třeba udržovat systém v určitém *ustáleném stavu* (*steady-state* – jak se Daly explicitně vyjadřuje). Daly se opírá o zákon zachování hmoty a energie a druhý termodynamický zákon, jak ho pojímá ve své práci Georgescu-Roegen (1971, s. 95-113).⁵³

Daly zároveň rozpracovává s tím související důležitý pojem termodynamiky, jímž je entropie. Z jejího principu vyplývá, že energie či materiál/surovina o nízké entropii (tj. ve stavu vysoké uspořádanosti – kupříkladu fosilní paliva, jako je např. uhlí, mají svou uspořádanou strukturu na vysoké úrovni) je při využití jejího energetického potenciálu, tj. transformováním na jinou užitnou hodnotu, převedena na energii či materiál/surovinu s vysokou entropií, tj. do stavu nízké uspořádanosti. Tudíž za příklad vzata fosilní paliva, jako je uhlí, mají následně málo uspořádanou strukturu, poněvadž uhlí je rozloženo na popel, oxid uhličitý a další prvky a pak je energetický potenciál těchto prvků velmi nízký pro naše další zužitkování. Stávají se proto pro nás odpadem.

Podle Georgescu-Roegeny (1971) je energie ve formě materiálu či suroviny s nízkou entropií zjevně konečná. Daly (1968) ale uvádí, že Boulding to nazval „pastí entropie“, a k tomu navíc doplňuje, že druhý termodynamický zákon nám tvoří hranice a meze ekonomiky.

⁵² Daly se v tomto případě vyhýbá pojmu „organismus“ a přesně používá pojmů „*within skin*“ a „*outside skin*“, tj. hovoří o kůži, jako o nějaké slupce či povrchu, když jeden aspekt působí uvnitř nebo pod povrchem a druhý mimo povrch nebo vně.

⁵³ V originále Dalyho článku je citován identický text, který vyšel již v dřívější publikaci Georgescu-Roegeny s názvem *Analytical Economics*. (1966).

Z toho lze vyvozovat, že neobnovitelné energetické zdroje mají své limity, jelikož transformací z vysoké uspořádanosti / nízké entropie (kdy je ve struktuře hmoty vázaná vysoká míra využitelné energie a kdy odčerpáme energii, kterou využijeme ke své spotřebě) dochází k degradaci hmoty a její uspořádanost přechází do více neuspořádaného stavu / vysoké entropie. Vzniká degradovaná hmota a tu nazýváme odpadem, který je pro naše další účely minimálně využitelný. K jeho dalšímu použití a transformaci by bylo nutno použít vyšší či minimálně stejnou míru energie, než kterou jsme z hmoty odčerpali. To je neefektivní – kdyby se měla energie do degradované hmoty vracet, pak by postrádalo smysl ji z ní čerpat; a čerpat ji potřebujeme, abychom ji mohli využít k jiným účelům, např. k formování jiné hmoty, tj. třeba k transformaci materiálu do formy nástrojů, které nám přinášejí vyšší užitnou hodnotu ke zvýšení životního standardu apod.

Jádro Dalyho eseje spočívá v analogii vycházející z metabolických procesů. Připomíná v ní, jaké procesy k udržení živé formy vyplývají z biologie. K rozvoji organismu či systému je třeba materiálových vstupů. To se podobným způsobem odráží v hospodářském podprocesu spotřeby. Jelikož podle termodynamického zákona je třeba jisté ekvivalence, vznikají na druhou stranu určité materiálové výstupy z organismu či systému, tj. zmíněný odpad (využitelný jen málo, nebo vůbec ne). Aby vše mohlo fungovat a nedošlo k celkové destrukci či kolapsu organismu a systému, musí v životním prostředí panovat ustálený stav. Daly si k objasnění vypomáhá vyjádřením *Erwina Schreedingera*,⁵⁴ který „popsal život jako systém v ustáleném stavu termodynamické labilit/vratkosti, která udržuje konstantní vzdálenost od rovnováhy (úmrtí) tím, že se krmí nízkou entropií ze svého prostředí – to znamená výměnou výstupů vysoké entropie pro vstupy nízké entropie.“ (Daly 1968, s. 396).⁵⁵ Organismy nejsou schopny žít ze svých odpadních produktů, jelikož ty pozbyly to, co organismus již využil ke svému rozvoji. Jestliže dle termodynamických zákonů zužitkujeme veškeré neobnovitelné zásoby, zbývá jen nezužitkovatelná hmota s vysokou mírou entropie.

„Oba životní procesy, jak pod povrchem, tak i vně povrchu, mají neustále udržovaný fyzický základ, který prochází nepřetržitou výměnou po relativně krátkou

⁵⁴ Schroedinger, Erwin, *What is Life?* New York: Macmillan Co., 1945.

⁵⁵ [Vlastní překlad] „*Erwin Schroedinger (1945) has described life as a system in steady-state thermodynamic disequilibrium which maintains its constant distance from equilibrium (death) by feeding on low entropy from its environment— that is, by exchanging high-entropy outputs for low-entropy inputs. (Schroedinger, Erwin, What is Life? New York: Macmillan Co., 1945.)*“

dobu (poměr ustáleného stavu) a který je schopen kvalitativní změny a reorganizace po dlouhá období (evoluční aspekt). Jinými slovy ‚kapitál‘ představuje ‚exosomatické orgány‘ a biologické orgány představují ‚endosomatický kapitál‘.“ (Daly 1968, s. 396, §3).⁵⁶

6.3 Metabolismus systému

Na celý systém, který zahrnuje i ekonomiku ve formě pod systému, je zapotřebí pohlížet jako na organismus se svými metabolickými procesy. Jde o systém, který je postaven na dané míře rovnováhy. Systém schopný evolučního vývoje se vždy snaží udržovat materiálově-energetické toky na bezpečné míře ustáleného stavu prostřednictvím inherentní distribuce.

Při našem bytí ve světě, který vytváří *oikos*⁵⁷ jako životní prostředí a nám jako živým bytostem poskytuje podmínky k existenci, se nelze v určité fázi tvářit, že vnější prostředí neexistuje, nebo že jeho metabolické prostory a složky nejsou navzájem spojeny vazbami [ať již pozitivními či negativními] Jestliže od nástupu průmyslové revoluce svou činností a stupňováním industrializace (pomocí níž akcelerujeme náš evoluční vývoj, jehož součástí se ve zvýšené míře stala evoluce kulturní) posouváme nás, lidské bytosti, na stále vyšší evoluční stupeň, pak musíme brát však v potaz, že překračováním určitých mezí svůj rozvoj v jiném ohledu devalvujeme a můžeme ohrožovat nakonec svou vlastní existenci.⁵⁸

Daly například v tomto kontextu upozorňuje na dvě ukázky negativních externalit, a to znečišťování životního prostředí spalováním uhlíkatých paliv, kdy *„od dob průmyslové revoluce obrovská spotřeba uhlíkových paliv vyústila ve zvýšenou koncentraci oxidu*

⁵⁶ [Vlastní překlad]: *„Both the within-skin and outside-skin life processes have a permanently maintained physical basis which undergoes continual replacement over relatively short time periods (steady-state aspect) and which is capable of qualitative change and reorganization over long periods (evolutionary aspect). In other words ‚capital‘ represents ‚exosomatic organs‘ and biological organs represent ‚endosomatic capital‘.“*

⁵⁷ *„Vzhledem k tomu, že ‚ekonomie‘ i ‚ekologie‘ pocházejí ze stejného řeckého kořene (Oikos), což znamená ‚řízení domácnosti‘, a jelikož se tato lidská domácnost rozšířila nejen na národy, ale také na planetu jako celek, je ekonomie pravděpodobně disciplínou, která nemá sebemenší odůvodnění k zužování pohledu. Vezměme na chvíli v úvahu, že ekonomika, kvalita životního prostředí, potraviny, energie a adaptace jsou jako vzájemně související dílčí témata v rámci ekonomie, jež je pokládána za správu domácnosti člověka.“ (Daly 1991, s.7, 1973a) [vlastní překlad].*

⁵⁸ V této problematice si Daly bere jako zástitu nejen Darvina či Lotku (Dalyho odkaz/citace: Lotka, A. J. *Elements of Mathematical Biology*. New York: Dover Publications, 1956. Previously published under the title *Elements of Physical Biology*.), ale i Teilharda de Chardin (1959/1990) a jeho *Vesmír a lidstvo (The Phenomenon of Man)*.

uhlíčitého v atmosféře. Protože tento plyn zvyšuje tepelnou retenci atmosféry, čímž zvyšuje průměrnou teplotu, pak je možné, že hlavním účinkem průmyslové revoluce bude roztátí polární ledové čepice a zaplavení velkých částí světa.“⁵⁹ (Daly 1968, s. 399). A na stejném místě uvádí druhý příklad negativní externality, a to nekritické používání chemikálií a jejich vliv na životní prostředí. Jako autoritu uvádí Rachel Carsonovou, která velmi sugestivně a silně (jak již víme) zdokumentovala problematiku používání insekticidů.

6.4 Růst, nebo nerůst?

Dalším zásadním Dalyho textem je již v předchozí kapitole prezentovaný článek *Toward a Stationary-State Economy* (Daly 1971), na kterém mimo jiné Římský klub staví svou fenomenální zprávu, vydanou jako knihu *Meze růstu* (Meadows 1972). Zpráva se stává do jisté míry „bestsellerem“ v odborných kruzích, ale nakonec i mimo ně. Tím vším se nám na základě předchozího textu odhaluje pevný fundament kritiky růstového imperativu, jenž se postupně rozvinul, a začínají nabývat na síle argumenty a závěry již zmíněných *Mezi růstu*.

Ve stejném roce jako zpráva Římského klubu vychází další Dalyho článek *In Defense of a Steady-State Economy* (Daly 1972, 2014), který hraje podstatnou roli v rozvoji koncepce ekonomiky ustáleného stavu, protože dokresluje celý myšlenkový konstrukt, nabývající tak jasných obrysů.

V eseji jsou krátce a stručně vystiženy hlavní myšlenky nejen koncepce ekonomiky ustáleného stavu s podstatou kritiky růstového imperativu, ale je zde především navíc rozlišení mezi *nulovým růstem / nerůstem* (*zero growth / no-growth*) a *ustáleným stavem* (*steady state*). Na první pohled by se mohlo zdát, že jde o synonymní pojmy. Nicméně při hlubším rozboru a následné interpretaci je nutné konstatovat drobné, přesto však zásadní rozdíly. Užití pojmu *nulový růst*, či *nerůst*, evokuje představu zastavení veškerého rozvoje nebo stagnaci či ukončení pokroku apod. Pojem tak dostává poněkud negativní konotace a je tendence si jej vykládat na způsob zmrazení jakéhokoliv rozvoje společnosti nebo zmrazení

⁵⁹ Na tomto místě se Daly obrací na ne zcela dobře odkazovanou autoritu: „*Dr. Edward Teller (1965), who pointed out that since the Industrial Revolution the tremendous consumption of carbon fuels has resulted in an increased concentration of carbon dioxide in the atmosphere. Since this gas increases the heat retention of the atmosphere, thus raising the average temperature, it may well be that the ultimate effect of the Industrial Revolution will be the melting of the polar ice cap and the inundation of large parts of the world. (Teller, Edward. Public address at Louisiana State Univ., Baton Rouge, 1965.)*“

zásob a komodit na určité úrovni. Na druhé straně ekonomicky *ustálený stav* vychází z fyzického základu a je postaven na vyrovnané propustnosti systémem, který lze přirovnat k metabolismu – ať už budeme hovořit o metabolismu systému nebo biologických procesech či analyzovat přímo metabolismus společnosti (Daly 1972, 1973b).⁶⁰

6.5 Stav stacionární, nebo ustálený?

Zaměříme-li se také na samostatný pojem *ustálený stav / steady-state*, můžeme si povšimnout i jeho vývoje u H. Dalého. V prvním článku (1968), kde Daly tento pojem užívá, jej prezentuje jako *stationary state*, poněvadž své teze staví na práci J. S. Mila, který princip ustáleného stavu pojímá jako stav stacionární či stabilní nebo nehybný (těmito výrazy by se mohl překládat originální pojem *stationary*). Tento původní pojem používá Daly ještě ve své eseji z roku 1971, ze které například čerpají podklady pro svou práci manželé Meadowsovi (1972). Nicméně postupným vývojem v Dalého myšlení dochází k transformaci pojmu. V článku z roku 1972 používá již pojem *stady-state* a zároveň ho využívá k výše uvedenému rozlišení mezi nerůstem a nulovým růstem, z čehož lze vysledovat posun pojmu od *stationary* k *steady*; i když posun v pojmosloví zde přímo neodůvodňuje.

Explicitní ukázka přechodu mezi pojmy se objevuje v úvodu Dalého publikace z roku 1973, kterou je antologie *Toward a Steady-State Economy*. V jejím Úvodu, jak sám uvádí (s. 1), používá části eseje *Toward a Stationary-State Economy* z roku 1971, z níž je název antologie převzat, avšak se změnou ze *stationary* na *steady*.

Podkapitola Úvodu, nazvaná prozaicky *The steady-state economy*, začíná: „*Jakákoliv diskuse o relativních výhodách stabilního, stacionárního či nerůstového hospodářství a jeho opaku, ekonomiky, v níž roste bohatství a populace [...]*“.⁶¹ Na tomto místě jsou tedy zmíněné pojmy uvedeny ještě jako synonyma, avšak již další podkapitola *The nature and necessity of the stationary state* (což je již převzatý text z eseje z 1971) začíná: „*Pojem stacionární stav (ustálený stav) se zde používá v jeho klasickém smyslu.*“⁶² Zde již Daly doplnil závorku s pojmem *ustálený stav* a v následujícím textu všechny pojmy *stacionární*

⁶⁰ Jak to činí např. Tomáš Hák a kolektiv v publikaci *Metabolismus Společnosti: materiály, energie a ekosystémy* (Hák 2015), kde můžeme čerpat mnoho užitečných informací a argumentů k metabolickým procesům a podpořit tak jeden z pilířů Dalého koncepce.

⁶¹ [Vlastní překlad]: „*Any discussion of the relative merits of the steady, stationary, or nogrowth economy, and its opposite, the economy in which wealth and population are growing, [...]*“

⁶² [Vlastní překlad]: „*The term stationary state (steady state) is used here in its classical sense.*“

mění na *ustálený*. I když to opět explicitně neodůvodňuje. Z textu lze vyčíst, že se jednak chce vymezit proti Millově pojmu, který tento výraz mimo jiné využívá především ve spojení s populačním růstem, zatímco Dalyho koncept ustáleného stavu má mít mnohem širší záběr. Další indicií pro změnu, dalo by se říci pro posun v pojmosloví (ze stavu stacionárního na ustálený), můžeme nalézt v argumentaci, kterou se vymezil proti použití pojmu nerůst nebo nulový růst.

Ekonomika ustáleného stavu rozhodně předpokládá růst. Ten se však nemá projevit v růstu průtoku zásob a komodit celým metabolismem systému a společnosti. Předpokladem fyzického růstu je případ posunu na novou, vyšší úroveň, většinou technického pokroku, který by měl mít nové přínosy, a to nejen pro lidské společenství. Dalším předpokladem růstu je „*zlepšení umění života*“, jak se vyjádřil Mill (c2004, s. 191), a Dály dále předjímá, že „*stacionární stav kapitálu a počtu obyvatel neznamena stacionární stav lidského vylepšování*“.⁶³ Předpokladem je růst a rozvoj v oblasti osobnosti, rodiny, společnosti, kultury atd. To znamená též menší materiálový průtok, který předpokládá vyšší životnost a recyklaci apod. K tomu naopak je třeba kratší doby, která je věnována výrobě. Jde především o „morální“ růst společnosti (Daly 1971, 1973a, aj.)

6.6 Mánie růstu / Growthmania

Fyzický růst má vždy své meze, které nelze v některých případech překročit – týká se to například nemožnosti neustálého růstu spotřeby neobnovitelných zdrojů, kterých máme omezenou zásobu, a ta bude dříve či později vyčerpána. Rovněž není možný nekonečný nárůst populace, který má navíc potenciál růstu exponenciálního. Naše planeta má své hranice. Dnešní společnost je okouzlena růstem, který hraničí s mání – růst za každou cenu, i kdyby dosažení růstu mělo větší cenu, než jaký poskytne přínos. Ekonomie hlavního proudu je tak posedlá růstem, že často ignoruje celou řadu vedlejších nepříznivých okolností a jevů, např. všechny negativní externality.

Společnost v růstu vidí potenciál svého bohatství – není to jen vidina, že se budu mít zítra lépe než včera, ale pro uspokojení většiny populace je třeba předložit něco hmatatelného, jako je třeba záruka zaměstnanosti, která poskytne dostatek příjmu k narůstající spotřebě. A ta je nejen žádoucí, je nutná. Je třeba zvyšovat tok spotřeby, který

⁶³ Daly (1971, 1973) uvádí stranu 320-326 z vydání John W. Parker and Son, 1857.

se pro ekonomy stává fetišismem. K tomu je v prvním případě nezbytné zvyšování efektivity. Druhý zdroj fetišismu je ideologický, jak jej Daly označuje. Jedná se o zdroj ekonomické moci pro část společnosti ovládající kapitál. Dostatečný tok produkce a rostoucí spotřeby,⁶⁴ na níž může dosáhnout většina populace, umožňuje zastřít nerovnost v distribuci bohatství. Jak konstatuje Daly (1972, s. 948): „*Přerozdělování příjmů je liberální. Přerozdělování bohatství je radikální.*“ Společnost je „živena“ vidinou růstu a tato vidina ji zaslepuje při vnímání nerovností vznikajících při přerozdělování bohatství.

Na tomto místě je možno konstatovat, že neustálá potřeba růstu, která se stává závislostí, nás oslepuje i v jiném ohledu, a tím je poškozování životního prostředí – něčeho, co je naším domovem, bez kterého nejen nejsme schopni jakéhokoliv růstu, ale ani živé existence (alespoň ne v rámci společnosti se současným systémem hodnot a řízení). Je tedy třeba procitnout a zastavit nekontrolovatelný strmý růst, z jehož vrcholu může být těžký pád. Jediná možnost je nastolení rovnováhy dle zákonů termodynamiky, která je neúprosná. Instrumentem nám může být redistribuce příjmů i bohatství, s možností procitnout z růstové kocoviny, až opustíme honbu za nekonečnou výrobou a spotřebou. (Daly 1972, 1973a, 1973b)

6.7 Redistribuce

Ve všech společnostech založených na tržních principech existují určitá ekonomická pravidla, která trh ovlivňují a regulují. Trh má své zákonitosti, ale ty jsou usměrňovány pravidly, která si společnost stanovila a přijala. Trh není zcela volný a vždy dochází k jisté regulaci, která slouží k tomu, abychom dosáhli určitého stanoveného cíle, který by měl být prospěšný pro celou společnost (Soukupová 2011, Rynda 1999, Moldan 1997, Gore 1994).

K zajištění ustáleného stavu je třeba stávající ekonomická pravidla upravit, tyto úpravy legislativně podpořit, a to vše v rámci dobře fungujícího trhu s jeho zákonitostmi (Daly 1977/1991). Abychom se vymanili z růstového imperativu, je třeba trh podepřít odlišnými pravidly a postavit ekonomiku na jiných základech. Není nutné hledat nové principy. Stačí se jen vrátit ke kořenům ekonomie a narovnat to, co bylo pokřiveno na základě posedlosti neustálým růstem (Sedláček 2012). Například již J. S. Mill (1848) hovoří o lepší

⁶⁴ Jako měřítko je používán indikátor HDP, který se tak v očích společnosti stává „falešným“ indikátorem blahobytu.

distribuci, která je ve vyspělých ekonomikách důležitější než neustálý pokrok doprovázený ekonomickým růstem (c2004, s. 190).

Ústřední koncept ekonomie, která má směřovat ekonomiku do ustáleného stavu, je tudíž budován na fixní zásobě bohatství a nerůstové populaci; nikoliv na vzestupném toku příjmů a spotřeby, jak je to v současné ekonomii hlavního proudu. K redukci mánie růstu je třeba minimalizovat toky výroby a spotřeby (ne je maximalizovat), a to s ohledem na, pokud možno minimalizovaný počet obyvatel a stávající životní úroveň. Proto „*z několika důvodů je v ustáleném stavu důležitá distribuce, a ne produkce.*“ (Daly 1971, s. 236).⁶⁵

Při ekonomickém růstu roste i bohatství společnosti, která se na zvyšování produkce a spotřeby podílí. Nicméně tento podíl je pouze relativní – tj. ne každému připadne přiměřeně „stejný“ podíl na bohatství vyprodukovaný ekonomickým růstem. Problém je třeba hledat v redistribuci, a to s ohledem na jakousi rovnost, a v tom případě je třeba čelit etickým odvoláním se na praktickou „nerovnost“. Kritický rozměr je pojímán jako etický, jelikož podíl jednotlivců na tvorbě bohatství není rovný. Podle jakého klíče by se mělo redistribuovat? Redistribuce by měla probíhat podle klíče určité etické rovnosti a nerovnost v bohatství se v určitý moment dle tohoto klíče stává „neospraveditelná“.

„*Ustálený stav by měl tvořit nižší požadavky na environmentální zdroje, avšak mnohem větší požadavky na naše zdroje morální.*“ (Daly 1971, s. 237 §1).⁶⁶ Upustíme-li od pouhého toku produkce a spotřeby, pak vytváříme zdroje volného času, který má rovný podíl na distribuci. Stejně jako ranému stádiu vývoje ekosystému je vlastní vysoká efektivita jeho produkce, ve vyspělém ekosystému je pak prioritou efektivita zachování a údržby. „*Podle ekologa E. P. Oduma mladé ekosystémy zřejmě zdůrazňují výrobu, růst a množství, zatímco zralé ekosystémy zdůrazňují ochranu, stabilitu a kvalitu.*“ (Daly 1971, s. 237 §2).⁶⁷

„*Pro mladé [ekosystémy] je tok výroby kvantitativním zdrojem růstu, a je maximalizován. Pro vyzrálé je tok výroby výživovými náklady [kvantitativním zdrojem] na ochranu stability a kvality populace a je minimalizován. Chceme-li si*

⁶⁵ [Vlastní překlad] „*For several reasons the important issue of the stationary state will be distribution, not production.*“

⁶⁶ [Vlastní překlad] „*The stationary state would make fewer demands on our environmental resources, but much greater demands on our moral resources.*“

⁶⁷ [Vlastní překlad] „*According to ecologist Eugene P. Odum young ecosystems seem to emphasize production, growth, and quantity, whereas mature ecosystems emphasize protection, stability, and quality.*“ (Eugene P. Odum, "The Strategy of Ecosystem Development", Science (April 18, 1969))

představit lidskou ekonomiku jako ekosystém, který se pohybuje od dřívějšího k pozdějšímu stupni sukcese (od ‚kovbojské ekonomiky‘ až po ‚ekonomiku kosmického původu‘, jak uvádí Boulding), pak bychom podle analogie očekávali, že výroba, růst a množství budou nahrazeny ochrannou údržbou, stabilitou a kvalitou jako hlavními sociálními cíli. Základní přednosti minulosti se stávají kardinálními hříchy současnosti.“ (Daly 1971, s. 237 §2).⁶⁸

Lze nahlédnout, že nadále není schůdné neustále navyšovat produkci (a s tím spojeného neustálého zvyšování nejen zásob) a následovat pouze technologický pokrok, který má zajistit volný čas (ale volný trh není schopen zajistit jeho adekvátní distribuci tak, aby tím nedocházelo opět pouze jen k navyšování produkce). A k tomu navíc není možné se dále držet imperativu plné zaměstnanosti, kterou nelze předešlými principy zachovávat do nekonečna. Pak tudíž musíme uznat nutnost upuštění od ekonomického systému založeného na těchto principech. Následně ovšem tyto principy postrádají relevanci k jakékoliv distribuci bohatství společnosti, která ho buduje za účelem pokroku, jež má zajistit její spokojenost, ne-li štěstí. Je-li nutné upustit od těchto principů růstu, pak nově nastolované principy musí být zákonitě nefyzikálního charakteru. V tom případě se dostáváme na pole služeb.

Budeme-li se ještě zabývat zaměstnaností, je třeba podotknout (jak se v této souvislosti vyjadřuje Daly), že argumentem plné zaměstnanosti drží hospodářský růst prozatím tak trochu v šachu Dalym prosazovaný koncept ustáleného stavu – tedy koncept, který má omezovat růstový imperativ.

„Za první, pokud má každý práci a z ní příjem, budou tak všeobecně distribuovány výhody plynoucí z produkce. Za druhé, pokud se příjem a výhody distribuují všem jako jejich absolutní podíl, pak většina nemá potřebu bojovat proti relativní nespravedlnosti při rozdělení navyšujícího se bohatství. Boj proti systému nastoluje obavy, aby se přerozdělovaný absolutní podíl nesnižoval. Tento šach nelze

⁶⁸ [Vlastní překlad] „*For the young, the flow of production is the quantitative source of growth, and is maximized. For the mature, the flow of production is the maintenance cost of protecting the stability' and quality of the stock, and is minimized. If we conceive of the human economy as an ecosystem moving from an earlier to a later stage of succession (from the ‚cowboy economy‘ to the ‚spaceman economy‘ as Boulding puts it), then we would expect, by analogy, that production, growth, and quantity would be replaced by protective maintenance, stability, and quality, respectively, as the major social goals. The cardinal virtues of the past become the cardinal sins of the present.*”

však udržet do nekonečna, jelikož materiálový růst [často exponenciální – jako je to např. u růstu populace] nemůže pokračovat do nekonečna.“ (Daly 1971, s. 239)⁶⁹.

Takto problematiku identifikuje Daly. Z toho dále dovozuje, že mainstreamová koncepce ekonomiky se tedy ukazuje jako model neudržitelný, takže je třeba ji opustit a nahradit novým paradigmatem.⁷⁰

6.8 Volný čas

Fenoménem, který při akceptování Dalyho tezí nutně vyvstává, je volný čas. Ten nám však přináší další naléhavou otázku: Jak distribuovat volný čas? „*Jde o to, že otázky distribuce musí být postaveny přímo a nesmí být ponechány tak, aby fungovaly jen jako vedlejší produkt politiky plné zaměstnanosti zaměřené na podporu růstu.*“ (Daly 1971, s. 240).⁷¹

⁶⁹ [Vlastní překlad – celková část textu] „*Economic growth has kept at bay two closely related problems. First, growth is necessary to maintain full employment. Only if it is possible for nearly everyone to have a job can the income-through-jobs ethic of distribution remain workable. Second, growth takes the edge off of distributional conflicts—if everyone's absolute share of income is increasing there is a tendency not to fight over relative shares, especially since such fights may interfere with growth and even lead to a lower absolute share for all. But these problems cannot be kept at bay forever, because growth cannot continue indefinitely.*“

⁷⁰ Tématem změny paradigmatu se zabývá Thomas S. Kuhn především ve své publikaci *Struktura vědeckých revolucí*, na kterou Daly (1973a, s.1-10) odkazuje, a to konkrétně na stranu 29-27 vydání *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press, 1969). Second Edition.

Thomas S. Kuhn si všiml, že v dějinách vědy se několikrát proměnilo celé chápání vědecké činnosti, metodologický aparát a teoretická východiska. Celý tento soubor aspektů kolektivně vnímaných a přijímaných konkrétní vědeckou komunitou nazval Kuhn dnes již tak slavným pojmem „paradigma“. Věda ve svém vývoji prochází cyklicky několika fázemi: 1. přijetí paradigmatu; 2. fáze tzv. normální vědy, kdy jsou po nějakou dobu cele sdíleny základní hypotézy, metody a východiska ve vědecké oblasti; 3. postupné vyprazdňování paradigmatu, výše zmíněné již nestačí pro dostatečné fungování vědy; 4. přichází vědecká revoluce, která je vyvolána anomáliemi, tj. jevy, na které už nestačí poupravovat teorie v rámci platného paradigmatu; 5. nahrazení paradigmatu, které zahrnuje vysvětlení anomálií paradigmatu minulého (nutno podotknout, že paradigma není většinou nahrazeno na základě empirických faktů, ale často spíše vlivem společenských jevů).

Kuhnova esej *Struktura vědeckých revolucí* je náčrtem ve své době nového pohledu na vědu a její vývoj, na pravidla, která jsou pro tento vývoj charakteristická a která lze vysledovat v chování zvláštní sociální skupiny – vědeckého společenství. Jeho cílem je načrtnout zcela odlišný pojem vědy, než jaký vystupuje z historických záznamů výzkumných činností. Kuhn (historik a filozof vědy) se vymezuje proti tradičnímu pohledu na historii vědy, kterou charakterizuje jako strukturu faktů, teorií a metod shromážděných v momentálně platných textech. Tento tradiční pohled odpovídá kumulativnímu pojetí vývoje vědy, tzn. postupnému přibývání a hromadění vědeckých poznatků. Tím, že jej Kuhn zpochybňuje, se přidává ke skupině historiků vědy, kteří se pokoušejí ukázat historickou ucelenost vědy v té které době, tzn. ukázat vnitřní souvislost určitého vědeckého společenství a způsob, jakým poznávalo přírodu. Z této perspektivy již není možné tvrdit, že kdysi obecně přijímané pohledy na přírodu jsou méně vědecké než pohledy současné. Zároveň však platí, že věda dříve obsahovala takové přístupy, které jsou se současnou vědou naprosto neslučitelné. Historiografické schéma akumulace se bortí a nastupuje revoluce v přístupu ke studiu vědy.

⁷¹ [Vlastní překlad] „*The point is that distribution issues must be squarely faced and not left to work themselves out as the by-product of full-employment policies aimed at promoting growth.*“

Jak se společnost rozvíjí technologicky, jsme schopni nejen vyrábět efektivně více zboží a ve vyšší kvalitě, ale technologický pokrok nám usnadňuje a šetří práci, díky čemuž stejnou práci uděláme v kratším čase a ve vyšší kvalitě, navíc často s menší námahou. Tím se zkracuje doba strávená v produkčním procesu, čímž by se mohl vytvářet větší časový prostor pro jiné aktivity. I když se doba věnovaná práci v průběhu industrializačního procesu výrazně zkrátila, v současné době se ustálila na určité konstantní úrovni. Využitím vyšších technologií tak vyrábíme za stejný čas více zboží. Je možné tvrdit, že „čas má cenu většího množství zboží, a zboží má cenu menšího času ... A z toho pak Daly vyvozuje: *Stali jsme se bohatými na věci a chudými na čas.*“ (Daly 1971, s. 238).⁷²

Stejně jak zefektivňujeme produkci a s ní spojenou práci, tak podobně se snažíme zefektivnit náš volný čas. Nakonec i spánek se snažíme využít nějak „efektivně“, jak kupříkladu naznačuje technika podvědomého učení. Reklamou je neustále vychvalováno především zboží a s tím spojena materiálnost a náročnost na komodity. Může však nastat okamžik, kdy se budeme cítit dostatečně bohatí, že si budeme moci za vyšší cenu dovolit aktivity náročné na čas. Nicméně náš volný čas je stále podřizován materiálové náročnosti osobní spotřeby, a to ani ne tak v konzumní kvalitě, jako spíše v kvantitě. Vše je určeno ke spotřebě, včetně volného času. Aktivity, které jsou na čas náročné (avšak bez okamžitého materiálního efektu), jako je např. meditace, péče o naše blízké, přátelství apod., často obětujeme ve prospěch konzumního života a aktivit náročných na spotřebu zboží. To je však přesně to, o co bychom usilovat neměli. Je třeba kvantitu zaměnit za kvalitu.

„V důsledku toho nahneme více aktivit a více spotřeby do stejného časového období, aby se zvýšila návratnost mimopracovní doby tak, abychom ji uvedli do rovnováhy s vyšší návratností z pracovního času, čímž se maximalizuje celková návratnost na celkový čas. To dává vzniknout tomu, co Staffan Linder nazval ‚spoutanou třídou volného času‘.“ (Daly 1971, s. 238).⁷³

⁷² [Vlastní překlad – celková část textu] „*Time is worth more goods, a good is worth less time. As time becomes more expensive in terms of goods, fewer activities are "worth the time."* We become goods-rich and timepoor.“

⁷³ [Vlastní překlad] „*Consequently we crowd more activities and more consumption into the same period of time in order to raise the return on nonwork time so as to bring it into equality with the higher returns on work time, thereby maximizing the total returns to total time. This gives rise to what Staffan Linder has called the ‚harried leisure class‘.*“

Podle Dalyho je to cesta k nehmotnému růstu a růstu volného času, kde efektivita bude kvalitativní. Oprostíme-li náš volný čas od materiálové náročnosti, lze snadněji dosáhnout konstantních fyzických zásob. Zvýší-li se nám cena hmoty, snadněji se můžeme vymanit z její závislosti. V důsledku zvýšeného důrazu na kvalitu a trvanlivost zboží je možné ziskové pobídky k expanzi eliminovat, což by mohla být jedna z pozitivních externalit tohoto přístupu k volnému času (Daly 1971).

6.9 Instituce

Máme-li natolik omezit výrobu a spotřebu, a navíc i omezit růst populace, aby se vše drželo na přiměřené konstantní hodnotě, pak nutně vyvstává otázka, jaké instituce jsou schopny tyto požadavky zajistit s minimální přijatelnou ztrátou lidské svobody? (Daly 1971 s. 240; 1973 s.91). Na tomto místě se Daly vymezuje proti myšlence, že by to snad mohl být socialismus v marxistickém ortodoxním směru. [Přesto, že hovoří o „ortodoxním“ směru, má Daly na mysli „leninský“ způsob chápání a praktikování marxismu – tzv. „marxismus-leninismus“ – na němž byly založeny politické struktury tehdejšího východního bloku.] Ten se podle Dalyho stejným způsobem potýká s růstovým imperativem, umocněným navíc v zásadě byrokratickým centrálním plánováním.

K dosažení ustáleného stavu nevede ortodoxní marxismus-leninismus, ale ani kapitalismus. Tedy ani byrokratické přerozdělování, ani neviditelná ruka trhu. Daly se ptá: „*Proč lidé vyrábějí harampádí a mámí jiné lidi, aby je kupovali?*“ (s. 241 §1)⁷⁴ Odpověď je vesměs prozaická: Aby si vydělali. Jak? Zvyšováním produkce se zvyšuje možnost práce a roste zaměstnanost. Jestliže navíc budou mít dané produkty nízkou životnost, pak je příležitost k další výrobě. A jak dosáhnout zvýšení odbytu? Přesvědčit lidi o potřebnosti nového nákupu. Stále jde o přerozdělování bohatství, příjmu a moci na principu ziskovosti. Důsledkem pak je produkce a spotřeba buď věcí ve své podstatě nepotřebných nebo věcí nekvalitních či produktů se záměrně inkorporovanou nízkou životností.

Na základě předchozích rozborů lze konstatovat, že ekonomické principy tzv. hlavního proudu nutně generují negativní ekologické externality, jejichž důsledkem je poškozování životního prostředí a nadměrné vyčerpávání zdrojů. To může mít až nezvratné následky. Někdy se tato poškození podaří včas odvrátit, jindy zmírnit nebo jejich následky

⁷⁴ [Vlastní překlad] „*Why do people produce junk and cajole other people into buying it?*“

dodatečně napravit. K těmto korekcím ale většinou dochází až v dlouhém časovém horizontu, a hlavně s takovým množstvím dodatečné energie, které často přesahuje výši energie „vytěžené“. Některé živočišné druhy nenávratně zmizely, neobnovitelné zdroje nezadržitelně spějí k vyčerpání. Nikdo si v dnešní době nemůže být jistý, nakolik fatální to bude mít (anebo může mít) následky.⁷⁵ Pro zajištění redistribuce příjmů, zásob a bohatství je proto třeba hledat jiné principy a instituce (Daly 1971).

Daly myšlenku redistribuce rozvíjí dále v článku *Jak stabilizovat ekonomiku* (1973b) a hledá odpověď na otázku, kterých institucí je potřeba k úspěšnému aplikování ekonomiky ustáleného stavu, aby mohla uniknout pasti kritiků. Ti totiž vidí v nerůstové ekonomice či ekonomice nulového růstu nebezpečí zastavení jakéhokoli dalšího rozvoje společnosti, její stagnaci, a dokonce možný úpadek, a tedy vůbec ne posilování, nebo dokonce zvyšování jejího „blaha“. Toto negativní posuzování pak vztahují kritici i na koncepci ekonomiky stabilního stavu. Jak říká Daly, právě těmto výtkám je třeba se vyhnout.

Ekonomiku ustáleného stavu je tudíž třeba institucionalizovat a ukotvit v redistribuci. To by mělo být úkolem především tří typů institucí: 1) pro udržení stálé populace; 2) pro udržování stálých zásob fyzického bohatství; 3) pro omezení míry nerovnosti v distribuci mezi konstantním obyvatelstvem (instituce se zdánlivě nejmenším zjevným dopadem, ale vlastně nejdůležitější). Je třeba stabilizovat populaci a vyčerpávání zdrojů. Toho lze dosáhnout pouze jistou korekcí trhu, který v tomto v současnosti selhává. Tak jako se stanovují kvóty např. na znečištění a jsou přijímána až restriktivní opatření, tak by bylo podobně možné stanovovat kvóty na mechanismy, které způsobují většinu negativních důsledků růstové mánie. „*Okamžitým nebezpečím je tlak exponenciálního fyzického růstu, poháněný chamtivostí a nadměrnou nerovností.*“ (Daly 1973b, s. 91).⁷⁶

Pro ustálený stav populace navrhuje např. Boulding (1966) zřízení instituce na bázi přidělení obchodovatelných limitů v oblasti porodnosti. Daly toto prvně uvádí, řeší

⁷⁵ Jedná se o princip předběžné opatrnosti, který v širších souvislostech s trvale udržitelným rozvojem rozpracovává např. Ivan Rynda (1999; 2000). Popis principu najdeme dále např. u Lenky Slavíkové a Elišky Vejchodské (2012) nebo u Jany Soukupové (2011). Téma nalezneme i v publikaci autorského kolektivu, vedeném Robertem Costanzou (ve spolupráci s Hermanem Dalym), nazvané *An introduction to ecological economics* (2015). Problematiku zajímavě rozšiřuje a zároveň také doplňuje Tereza Stöcklová (2010), a to o pojem *průběžná opatrnost*.

⁷⁶ [Vlastní překlad] „*The immediate peril is the pressure of exponential physical growth, driven by greed and excessive inequality.*“

a předkládá v kapitole článku *Licensing parenthood* (1973b)⁷⁷ nebo pak v antologii *Steady-state economics* (1973a). Následně se k tématu vrací v roce 1977 v monografii *Steady-State Economics* v kapitole *Transferable Birth Licenses* (s. 56).⁷⁸ Regulace velikosti populace a dosažení ustáleného počtu lidí na planetě je velmi choulostivá záležitost, jelikož podle Dalého by k dosažení tohoto cíle bylo třeba regulovat především porodnost. To je však velký zásah do svobod jedinců. Daly shledává přijatelným východiskem právě Bouldingův koncept, který předkládá a do jisté míry i přebírá. Sám v podstatě nenavrhuje žádné vlastní řešení.

Mnohem větší pozornost věnuje Daly koncepcím vedoucím k udržování stálých zásob fyzického bohatství, kde by bylo možné vhodně ovlivnit redistribuci bohatství a příjmů například stanovením dolních a horních limitů, či použitím některých nástrojů daňové politiky. Nemá to být přitom útok na soukromý majetek. Již podle J. S. Milla jde spíše o jeho ochranu (Daly 1973a, s. 168). Je to záruka uchování plodů vlastní práce a získaný majetek je tak legitimní institucí. Avšak nad určitou mez je hromadění „bohatství“ již kontraproduktivní, jelikož nastává efekt, kdy více příjmů, majetku atd. nepřináší další prospěch a štěstí (Sedláček 2012a, s. 256; Keller 1997, s. 152). Tento efekt je popisován například zákonem o klesajícím mezním užítku (Slavíková a Vejchodská et al. 2012, s. 28). Ale jestliže má majetku někdo velmi málo (třeba i přes své veškeré pracovní úsilí) a druhý ho má přespříliš (a možná ho hromadí ne příliš etickým, či dokonce přímo nelegálním způsobem), pak se majetek stává spíše nástrojem vykořisťování (Daly 1973). Zavedení instituce minimálního příjmu úplně pro všechny je jednou z možností, jak „spravedlivě“ či adekvátně zajistit minimum ve společnosti a zajistit základ, od kterého se vše odvíjí (Daly 1991, s. 56). Technicky je to možné, ale chybí vůle a morální odhodlání (Daly 1973b, s. 96; 1973a, s. 170)

Je třeba distribuční instituce, která by toto držela v přijatelných a tolerovaných mezích. Vystává však otázka, kde je tato mez? Jestliže ji nejsme schopni jednoduše specifikovat, neznamená to však, že žádná dělicí čára není. Jen je poněkud problematické ji

⁷⁷ [Článek byl poprvé vydán 11/1972 v měsíčníku *International Documentation* s vydavatelem IDOC-North America Inc. ISSN 0160-7553].

⁷⁸ Zde cituje Bouldinga a jeho myšlenku zasazuje do roku 1964, kde čerpá z publikace *The Meaning of the Twentieth Century*. Zde můžeme vidět zárodek podobného principu distribuce, který později funguje v systému obchodovatelných emisních povolenek při znečišťování ovzduší. Principy této instituce rozebírá např. Slavíková a Vejchodská et al. (2012), anebo zmínka s dalším odkazem je u Soukupové (2011).

jen tak zčistajasna stanovit a určit. Jednou z možností je např. ustanovit určitý koeficient či násobek (třeba nejbohatší by měli mít maximálně 10 či 20 x více než nejchudší) a v tomto rozmezí by se distribuce sama regulovala tržním prostředím (1991, s. 68), [potřebami, touhou a vůlí jednotlivců].

6.10 Shrnutí

Model ekonomiky ustáleného stavu lze definovat jako *udržování konstantních zásob fyzického bohatství tvořeného artefakty na určité úrovni, které mají nízkou míru fyzického odepisování, což se rovná vysoké životnosti*. Dalším předpokladem je *udržování lidské populace na určité vybrané míře*, a to zachováním porodnosti odvíjející se od stavu úmrtnosti. U artefaktů by se tím měl regulovat průtok materiálu, surovin a energie celým systémem, tj. od přírodního ekosystému s jeho regenerativní a absorpční schopností (která by měla být zachována, resp. zatěžována v co nejmenší míře) až po antropocentrické životní prostředí, které v původním ekosystému lidská společnost vytvořila a vybudovala. U lidských jedinců můžeme hovořit o nízké propustnosti systémem, jinak řečeno o uchování dlouhodobé stabilní společnosti.

Těmito kroky lze zamezit nekonečnému a – především u populace – růstu exponenciálnímu. Větší a vzrůstající populace má větší nároky na materiální, potravinové, prostorové a energetické zdroje. Jejich spotřeba vede k nárůstu entropie a vytváření odpadu. Tento proces nelze protahovat do nekonečna, jelikož jsme omezeni ve fyzických limitech, což plyne jednak z termodynamických zákonů, a hlavně z omezených zdrojů uzavřeného ekosystému planety. Navíc většina využívaných zdrojů má neobnovitelný charakter a dříve či později dojde k jejich vyčerpání. Je třeba hledat lepší využití a zapojení právě těch obnovitelných zdrojů energie – ať již je chápeme ve smyslu energetickém, či ve smyslu energie pro lidský vývoj a životní funkce (tj. potrava a ovzduší v určité kvalitě) – přičemž je třeba mít na paměti, že obnova těchto zdrojů je závislá na čase a prostoru, a někdy na tyto dvě veličiny i dosti náročná.⁷⁹ Tudíž je nutné udržovat populaci na konstantní hladině, aby byla schopna své omezené zdroje nepřecherpat neustálým růstem či nárůstem požadavků.

Zamezení neustálého ekonomického růstu (založeného na neustálém zvyšování hladiny průtoku materiálu systémem) by mělo být docíleno zvýšením doby, po kterou

⁷⁹ Čas je potřebný k jejich reprodukci a regeneraci; prostor pro jejich dostatečnou kvantitu – navíc prostor je konkurenční s člověkem, který jej potřebuje pro svou vlastní aktivitu a životní „pohodu“.

výrobky a materiálová produkce zůstávají funkční. Tak je možno zamezit tvorbě/výrobě neustále nových artefaktů, což je umocňováno především jejich následnou urychlenou spotřebou. Tak dochází k tvorbě odpadu a malé míře recyklace, renovace a opětovného použití.⁸⁰ Tomu je třeba se bránit zastavením růstového imperativu založeného na neustálém a zrychleném koloběhu artefaktů. (Daly 1973a, s. 14, 152; 1991, s. 17; 2010, s. 56; 2014; s. 9; etc.)

Aby ekonomický systém, vycházející z uvedeného principu ustáleného stavu, byl ve své podstatě funkční, je třeba nalézt instituce, které jsou schopny ony principy prakticky zabezpečit, tj. takové, které jsou „životaschopné“. K tomu je potřeba určitých reálných nástrojů.

⁸⁰ [V angličtině se někdy hovoří o pěti „R“: recycling, refurbish, renovation, reuse, recirculation.]

7. Návrat k družstevní koncepci

7.1 Principy

Je všeobecně přijímáno, že první plně funkční a rozvinuté družstvo (tzn. družstvo konsumního typu) vzniklo v Anglii nedaleko Manchesteru v roce 1844. Za necelé čtyři desítky let své existence, v r. 1880, čítalo toto uskupení již kolem deseti tisíc členů. Název nese po místě vzniku – *Rochdalsí pionýři (Rochdale Society of Equitable Pioneers)*. Zásady fungování tohoto anglického spolku byly přitom natolik realistické a nadčasové, že se i do budoucna staly pevným fundamentem družstevnictví. Od nich se odvíjely základní principy existence většiny dalších družstevních spolků. Tyto hlavní zásady – podle rochdalských pionýrů – jsou: *rovnost členů („jeden člen = jeden hlas“); nízké podíly s možností jejich postupného splácení; prodej zboží členům za hotové; maloobchodní prodej jen za střední tržní ceny; vyplácení podílu na čistém zisku družstva každému členu podle výše jím uskutečněného nákupu; vytváření rezervního fondu; výchova a vzdělávání členů; tolerování různých politických a náboženských názorů v družstvu* (Němcová 1992, s. 14).

Teoretik a pozdější sociálně demokratický politik František Modráček ve své analýze počátků družstevnictví v Čechách (1900) o prospěšnosti družstev píše: „[...] účel konsumního hnutí není jen čistě hospodářský: vyplácení dividend a prodej dobrého zboží.“ (Modráček 1900, s. 368). Konstatuje, že družstva mají nejen užitek pro své členy (oproti překupníkům zboží a čistě kapitalistické produkci), ale i určitou zdravotní prospěšnost.⁸¹ Co však doopravdy vyzdvihuje, je význam sociální, a ceněna je též důležitá role kulturní a vzdělávací. Modráček se tak snaží podnítit zakládání konsumních družstev v českých zemích, podpořit českého družstevního ducha a poukazuje mimo jiné i na to, jak družstva úspěšně vzkvétají nejen na britských ostrovech, ale i na kontinentu.

Ve druhé polovině 19. století se fenomén družstevnictví začal postupně rozvíjet po celém vyspělém světě. Velmi brzy se také objevily snahy o mezinárodní spolupráci a koordinaci družstevních spolků. Již v roce 1895 tak vznikl v Londýně *Mezinárodní družstevní svaz* (v originálním znění *The International Co-operative Alliance – ICA*),⁸² jehož vznik byl iniciován družstvy z Anglie a Francie. Rozvoj družstevnictví pokračoval

⁸¹ Tak se vyjadřuje v článku o čistotě a kvalitě především potravin.

⁸² [Online] www.ica.coop

dále i ve 20. století a úspěšně toto hnutí funguje i ve století 21. Krátce před koncem tisíciletí, v roce 1995, tento Svaz v sedmi bodech jednotně vymezuje základní principy družstev: *1. dobrovolné a otevřené členství; 2. demokratická kontrola (rozhodování); 3. ekonomická spoluúčast členů; 4. autonomie a nezávislost (především na státu a na veřejné správě vůbec, ale obecně i na jiných subjektech vně družstva); 5. výchova, školení a informace (péče o sebevzdělávání členů, vzdělávání vedení a managementu); 6. spolupráce mezi družstvy; 7. spoluodpovědnost za společenský vývoj* (Guth 2015, Němcová 1999, 2001, Svoboda 2006).

V průběhu vývoje družstevnictví za více než jednoho a půl století byla formulována celá řada definic družstva, které se od sebe liší jen nepatrně, zpravidla akcentem na tu či onu stránku jejich existence či fungování. Ani ta současná definice družstva, vzniklá pro potřeby 21. století, se ve své podstatě příliš neliší od definic, které byly vytvořeny v předchozích obdobích. I ony byly vždy stavěny na konkrétních hodnotách, a především na duchovních a etických principech družstevnictví. Ta soudobá je považována za nejkompaktnější a je vymezena výše zmíněným mezinárodním Svazem takto:

„Družstva jsou dobrovolná autonomní sdružení osob vytvořená za účelem uspokojování jejich společných hospodářských, sociálních a kulturních potřeb a cílů, a to pomocí demokraticky řízeného podniku ve společném vlastnictví.“

A vychází z následujících zásad:

„Družstva jsou založena na hodnotách svépomoci, vlastní odpovědnosti, demokracie, rovnosti, spravedlnosti a solidarity. Podle tradic svých zakladatelů členové družstev věří v etické hodnoty, jako je čestnost, otevřenost, sociální odpovědnost a péče o ostatní.“⁸³

Z definic a zásad se dá vyvozovat, že družstva nejsou založena na růstovém imperativu, ale preferují kvalitu před kvantitou. Především mají zajišťovat možnost nejprve holé existence svých členů a teprve na ní budovat kvalitativní růst členstva formou zvyšování jeho vzdělanostní a kulturní úrovně. V principech tedy družstvům nejde o pouhé egoistické jednání a získávání výhod jedněch oproti druhým, nebo dokonce výhod jedince oproti zbytku společnosti či společenství. V družstvu mají panovat demokratické principy, které by

⁸³ Překlad definice je použit z publikace Němcové (1999, s. 8; 2001, s. 12). Originál na stránkách zmíněného mezinárodního Svazu (ICA) [online] <https://www.ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity>.

se měly přenášet i do jeho okolí a v ostatní společnosti dále rozvíjet – dalo by se s nadsázkou říci „nakazit tím celou společnost“. Prioritou má být spolupráce, ne konkurence. Ta naopak ve svých důsledcích přináší boj všech proti všem⁸⁴ – o čemž mimo jiné píše Jiří Silný ve sborníku *Družstevnictví pro 21. století* (2012, s. 3).

7.2 Snaha o celosvětovou podporu

Z dlouhodobého pohledu se zdá, že kolem přelomu tisíciletí lze vysledovat nové oživení družstevnictví. Jeho principy se začínají opět v řadě společností ve větší míře šířit, a to navzdory tomu, že tržnímu hospodářství stále vládne ekonomický mainstream.⁸⁵ Ten však, jak se stále jasněji ukazuje, má své limity, vývojová pokřivení a v jeho principech jsou obsažena až v zásadě fatální pochybení.

Již koncem 60. a počátkem 70. let 20. století si důležitou společenskou úlohu družstevnictví plně uvědomovaly natolik globální subjekty, jako je světové mezinárodní společenství – OSN. Spolu s dalšími organizacemi tehdy vyhlásilo a v následujících letech dále proklamovalo různé rezoluce na podporu družstevnictví, v němž spatřovalo především nástroj k omezení chudoby a rovněž instrument vedoucí k rozvoji soběstačnosti (zejména některých méně vyspělých celků – viz Němcová 1999, s. 11). Avšak v tomto období současně sílil tlak liberální (resp. neoliberální) ekonomie s její snahou oprášit více než sto let staré ekonomické zásady *laissez faire*. Vztah tohoto ekonomického směru k družstevnictví byl tak stejně chladný jako jeho vztah k obecnému (např. státnímu) vlastnictví ekonomických objektů a majetku vůbec. Ten je prý podle principů volného trhu potřeba za

⁸⁴ O boji všech proti všem píše např. též E. Kohák (2000). Zmiňuje ho i J. Keller (1997), avšak v trochu jiném smyslu. V jednom z již obtížně zjistitelných pořadů Českého rozhlasu hovořil mj. o boji všech proti všem v ekonomickém prostředí dnešní doby, založeném na konkurenčním zápase, kdy se všichni snaží získat nějakou výhodu oproti ostatním a v plně konkurenčním ekonomickém prostředí jsou nuceni k neustálému a nelítostnému boji všech proti všem. Na tomto principu je podle něj založena motivace celé kapitalistické společnosti, při níž jsou ekonomická prosperita a dosažení úspěchu možné jen za cenu porážení soupeře. Což je stále stejný a starý „boj“ – zničit konkurenci a vyhrát a pokud možno získat vše. Ve stejném duchu jej popisuje taktéž Oldřich Ševčík na straně 277 ve své publikaci *Architektura, historie, umění : Kulturně-civilizační vývoj v Evropě od antiky do počátku 19. století*. (2. vyd. Praha: Grada Publishing, 2007. ISBN 80-247-0345-9).

⁸⁵ Tato skutečnost se projevila i v České republice, kde krátce před přelomem století vzniká více než stovka společností, které se hlásí k družstevnictví (byť k jeho peněžnímu segmentu, o němž nám v této práci meritorně nejde). Je třeba ale hned dodat, že v případě těchto spořitelních a úvěrních družstev (které bývají novinářskými neznačenci někdy zcela nesprávně označovány jako „kampeličky“) došlo k pokřivení a někdy až hrubému zneužití družstevní myšlenky. Drtivá většina zmíněných spolků během jednoho desetiletí zanikla, přičemž jejich činnost měla nejednou kriminální pozadí, takže likvidace mnohých končila soudní dohrou (Hájek 2008, s. 367).

každou cenu privatizovat. Spolu s nesplněnými očekáváními, které do družstevnictví vkládalo např. OSN,⁸⁶ a to především ve vztahu k řešení palčivých problémů méně vyspělých, tzv. rozvojových zemí, se tak v přístupu ekonomického neoliberálního mainstreamu vůči družstevním principům hospodaření prosazuje veskrze negativní, často až nihilistický postoj.

Od konce 60. let OSN postupně přijalo celou řadu rezolucí, které měly vést k podpoře družstevního hospodaření a k rozvoji jeho principů. Ale až v devadesátých letech 20. století došlo k postupnému obratu ve vztahu k družstevnictví. Je to období, kdy byla publikována zpráva Světové komise OSN pro životní prostředí a rozvoj (1987), která vznikla pod vedením *Gro Harlem Brundtlandové*. Vydána byla zanedlouho i česky pod knižním názvem *Naše společná budoucnost* (1991). S touto zprávou přišla též do povědomí základní definice *trvale udržitelného rozvoje*.⁸⁷ Zmíněný koncept byl hlavním tématem světové konference o životním prostředí v roce 1992 v Rio de Janeiro. Ta byla konaná pod záštitou OSN a nesla název Summit Země. Samotná zpráva *Naše společná budoucnost* pracuje s fenoménem družstevnictví na několika místech. Stejně tak se stává družstevnictví součástí Agendy 21, která je jedním z výstupů summitu v Riu, a to jako programový dokument, jenž je jedním ze základních zdrojů aplikace a principů udržitelného rozvoje.

OSN si je přitom stále plně vědoma ekonomického i celospolečenského potenciálu družstevního fenoménu, a proto v tomto „období změn“ vydává novou *Rezoluci o roli družstev ve světle nových ekonomických a sociálních trendů*. V bodě č. 3 této rezoluce je například formulován její pohled na roli družstev. OSN v něm „vybízí vlády, aby plně zvážily potenciál družstevních společností přispívat k řešení hospodářských, sociálních a environmentálních problémů při formulování národních rozvojových strategií“ (Rezoluce 1993). S odstupem necelého desetiletí následovala v roce 2001 další rezoluce, kterou

⁸⁶ „Valné shromáždění OSN požádalo rezolucí č. 2459 z 20. 12. 1968 „O úloze družstevního hnutí v hospodářském a sociálním rozvoji“ Hospodářskou a sociální radu OSN (ECOSOC) a další mezinárodní organizace, aby rozpracovaly úlohu družstevnictví v OSN připravované Druhé dekádě rozvoje. Tento úkol byl splněn rezolucemi ECOSOC č. 1413 a 1491 z 6. 6. 1969 a 12. 6. 1970 pod shodným názvem s výše uvedenou rezolucí OSN č. 2459. UNESCO vyjádřilo podporu družstevnictví v rezoluci č. 9.15 ze 14. 11. 1970, třetí zasedání UNCTAD v roce 1972 rezolucí č. 38 „O úloze družstevního hnutí v obchodu a rozvoji“. Podrobnou zprávu o plnění vytyčených úkolů zpracoval generální tajemník OSN pro ECOSOC 18. 12. 1974 v dokumentu č. E/5597 „O přínosu družstevního hnutí cílům Druhé dekády rozvoje vyhlášené OSN“. Valné shromáždění OSN schválilo 30. 11. 1976 rezolucí č. 31/37 „O národních zkušenostech v rozvíjení družstevního hnutí“. (Němcová 1999, s. 11).

⁸⁷ Definice dle uvedené zprávy je: „Trvale udržitelný rozvoj je takový způsob života, který by uspokojil potřeby současné generace, aniž by oslaboval možnosti generací budoucí uspokojovat jejich vlastní potřeby.“

bychom mohli charakterizovat jako výzvu státům na podporu družstev. Ta naléhavě vyzývala členské státy OSN k vytváření lepších podmínek pro rozvoj družstevnictví (*Rezoluce 2002*), neboť právě ono je podle ní vytváří stabilní sociální podmínky společnosti a je nejen nástrojem proti chudobě, ale i přínosem pro národní hospodářství.

V obdobném duchu například hovoří *Mezinárodní organizace práce (International Labour Organization – ILO)* ve svém *Doporučení 193* z roku 2002, v němž vyzdvihuje schopnost družstev odolávat tlakům globalizace, k čemuž je však zapotřebí „*silnější formy lidské solidarity na národní i mezinárodní úrovni, aby se usnadnilo spravedlivější rozložení přínosů globalizace*“ (*The Story 2015*, s. 51).

Dalším důležitým počinem OSN, podporujícím družstevní principy, bylo vyhlášení roku 2012 *Mezinárodním rokem družstev*, a to s mottem *Družstevní podniky budují lepší svět* (*Rezoluce 2010*). Uvedený dokument s dvouletým předstihem především vybízí členské státy, aby *roku družstev* využily k propagaci hodnot a principů družstevnictví. To ve svém důsledku umožní pozvednout informovanost jejich obyvatelstva o přínosu a potenci zmíněného fenoménu v celospolečenském rozvoji, zejména v ekonomické a sociální oblasti. Právě družstva tak mohou přispívat k udržitelnému rozvoji. OSN touto rezolucí především apeluje na vlády, aby podporovaly družstevnictví a vytvořily dobré a pokud možno výhodné podmínky nejen k jejich zdárnému fungování, ale i k jejich dalšímu rozmachu a k dosažení sledovaných záměrů v sociálním rozvoji (*Družstevnictví 2012*).

7.3 Obnovený rozmach

Nová družstevní „obroda“, objevující se kolem přelomu tisíciletí, je přitom vedena v zásadě stejnou motivací, která stála u zrodu družstevnictví a kterou „*byly snahy překonat anebo aspoň zmírnit negativní jevy panujícího hospodářského řádu a zlepšit postavení sociálně slabých a středních vrstev společnosti na základě solidarity, spolupráce a vzájemné pomoci*“ (Němcová 1999, s. 7). Současný svět se nachází v době globalizace, kde hospodářskou nadvládu drží tržní kapitalistický systém. Jeho cílem není spolupráce vedoucí k uspokojování potřeb společnosti. Realizovaná kooperace je přinejlepším pouze prostředkem k maximalizaci zisku, což umožňuje na jednu stranu relativně stálý a z hlediska mainstreamové ekonomie i žádoucí dynamický růst, ale na druhou stranu je tak podporována a dále postupně akcelerována ekonomická a s ní spojená i sociální nerovnost. Daří se nám zvyšovat efektivitu v produkci, ale na druhou stranu s tím ruku v ruce jde konzumerismus,

ničení životního prostředí a plýtvání, a to nejen vzácnými zdroji. Globální systém navíc s sebou nese pouhý růst pro růst (Sedláček 2012a), ale zákonitě přináší i globální krize. Aby se určitá část společnosti vymanila z prohlubující se nerovnosti a často aby si jedinci zachránily holou existenci, jsou určité vrstvy společnosti *de facto* nuceny přijmout určité alternativní přístupy. S hledáním existenčních jistot je spojena solidarita a hledání ekonomické demokracie (*Družstevnictví* 2012, s. 3). Na počátku 21. století tak stojíme před obdobným problémem jako v polovině století devatenáctého. Dělnické hnutí tehdejší doby hledalo cestu a prostředky, které by je vyvedly z tíživé životní situace, která byla následkem tlaku plynoucího z kapitalistického hospodaření a politické polarizace doby. Ve spojení s důsledky některých soudobých globálních krizí je tak obdobným způsobem vyvíjen tlak na rozšiřující se nižší vrstvy dnešní společnosti (Němcová 1991, s.14-15). Stejně tak i dnes proto lidé znovu „objevují“ a ve své konkrétní ekonomické praxi uplatňují osvědčené a s původním družstevním hnutím často identické metody, jejichž podporou a pevnou součástí je značný entusiasmus a potřebné nadšením pro věc. F. Modráček (1900) před více než sto lety k tomu napsal:

„S hrstkou nastřádaných grošů započali rochdalští, woolwichští a curyšští dělníci trpasličí podniky a tyto podniky během několika let a desetiletí vzrostly na velké obchodní a výrobní závody. Bez podpory ze strany kapitalistů, bez podpory státní, ano přes zuřivou protiagitaci a konkurenci překupníků. Ukázaly tak dělnictvu, jaká veliká hospodářská moc dríme v jeho vlastnosti spotřebovatele, jako odborové spolky ukázaly jeho moc jako výrobce.“ (s. 368).

7.4 Nové trendy

Na druhé polokouli si Argentinci v době poměrně hluboké krize, která zasáhla jejich ekonomiku v letech 1998-2001, začali plně uvědomovat výhody družstevních principů při vedení firem. Důsledkem tamější hospodářské recese byla restrukturalizace mnohých podniků a usilovné snahy o racionalizaci práce, což často vedlo k propouštění nebo k omezení zaměstnání pouze na částečný úvazek. Přičte-li se k tomu častý úpadek firem, pak nezaměstnanost a nestabilita rapidně stoupla, a to především na základě špatné (vzhledem k většině populace) vládní politiky, která se soustředila spíše na podporu podnikatelských vrstev a businessu jako takového než na podporu širokých vrstev pracujících.

Za těchto podmínek vzniklo nejprve spontánní hnutí, které je nazýváno *Recuperadas*, jehož slovní základ nese pojem *obnova* či *navrátit do užívání*. Dělníci v často bezvýhodné situaci začali okupovat zavírající se provozy a při té příležitosti převzali do své správy úpadkové firmy a společnosti, které pak následně ekonomicky postavili „na nohy“, a to nejednou prostřednictvím fungujících družstevních principů. K takovýmto akcím docházelo ve stále větším měřítku, a proto byly následně založeny dvě nevládní organizace, které začaly koordinovat a podněcovat zakládání družstev. Obě mají stejné cíle, ale používají trochu odlišné postupy a principy, jak tohoto cíle dosáhnout. Obě organizace rozhodně podporují uvedené „*rekuperační*“ hnutí, ale iniciují i zakládání nových – převážně (asi z 50 %) výrobních družstev v dalších oblastech, jako je bytová výstavba či zemědělství, a další družstva v oblasti spotřebitelské, úvěrové a veřejných služeb. A přestože původní družstva působila spíše v průmyslových odvětvích, velká část nově zakládaných nyní slouží k přímým potřebám společnosti, jako je výstavba, potravinářství, restaurace a pekárny.

Uvedený fenomén popisuje Peter Ranis (2005, 2009) jako formu hospodářství, pomocí níž se lze vyhnout vykořisťování pracovních sil.⁸⁸ Pracující se podle něj touto formou mohli vyhnout sporům s vlastníky a omezit negativní postoj vůči dalším pracovníkům s diferencovaným platem (často až v několika řádech). Možné antagonismy byly tak (oproti firmám postaveným na čistě kapitalistickém základě) značně oslabeny. V důsledku řízení postaveném na družstevních principech dochází také ke změně chápání lidského kapitálu, objevuje se jiný přístup k produktivitě a práce se více demokratizuje. Uvedené principy nastolují větší rovnost mezi pracovníky, což přináší větší citlivost, empatii a solidaritu. Nastupuje také větší odpovědnost vůči stávajícímu společenství. Je přítomno i vyšší odhodlání a s tím vším se v pracovním procesu objevuje i jiná kultura. Ta pak může lépe reagovat na tržní signály, jež je třeba i zde vyhodnocovat.

Pracovníci si „okupováním“ továren uchránili své pozice na trhu práce. „*Nyní nepodléhají vládě svého bývalého kapitalistického vlastníka, nýbrž pravidlům svobodného kapitalistického trhu.*“ (Ranis 2009, s. 2349). Odměňování pracovníků, kteří jsou zároveň družstevníky, je založeno na solidaritě plynoucí z družstevních principů. Neprodukují nadále pro vlastníka podniku (kapitálu), ale produkují sami pro sebe. Družstevníci jsou tímto sami

⁸⁸ Což je obdobný model, který byl budován v 19. století proti tlaku kapitalistické společnosti, vycházející ze základů průmyslové revoluce a vyvíjející se v rámci pokračující industrializace.

vlastníci kapitálu a zároveň nejsou pouhou produktivní pracovní silou.⁸⁹ Jsou zde plně využívány všechny družstevní principy.

Podobné principy lze praktikovat též i v USA, kde legislativa v určitých případech a do jisté míry umožňuje převzetí podniku do správy zaměstnanců, jak to popisuje Ranis (2016). Pohnutky pramení ze zodpovědnosti vybudovat společenskou a ekonomickou spravedlnost, jelikož stát dnešní doby stále častěji opouští tuto úlohu a zřídá se zodpovědnosti v této oblasti. Družstva tak mají význam především pro místní komunitu a lokální ekonomiku. Jde o nezávislost pracovníků a sociální spravedlnost, což je jedna z demokratických cest k udržitelnému rozvoji společenství.

7.5 Zpět do Evropy

Odlišné prostředí a motivace panuje na starém kontinentě. Panují zde obdobné trendy, ale principy jsou posunuty. V Evropě převládá poněkud odlišná situace a ekonomika, založená na principech *laissez faire*, zde tak působí v jiných podmínkách, než je to na globálním Jihu. Na evropském kontinentu nedochází k častému úpadku velkých podniků a sociální politika státu má zde tradičně dosti vysokou úroveň. V Evropě se proto neseťkáváme s tak radikálními *takeover*⁹⁰ řešeními, jako například ve zmiňované Argentíně, kde začátkem 21. století docházelo často k převzetí podniků do správy zaměstnanců a budování řízení firem na družstevních principech (Dinerstein 2007, Sirůček 2007, Birchall 2011, Horký 2015, Vieta 2019).

7.5.1 Britské ostrovy

Družstevní obrodu (v kolébce principů družstevnictví, ale i průmyslové revoluce) ve Velké Británii popisuje například *Nada Johanisová* ve své knize *Kde peníze jsou služebníkem, nikoliv pánem* (2008). I na ostrovech působí globalizace, ale trochu odlišněji. Je to zřetelné na uváděných příkladech. Nadnárodní obchodní řetězce působí nejen na odběratele, ale i na dodavatele. Pro odběratele jsou budována velká nákupní centra, a to většinou na okrajích měst a v hustě osídlených oblastech. Jejich výhodou je soustředění veškerého prodeje do jednoho velkého centra. Malé obchody jim nemohou cenově a obsahově konkurovat, proto často zanikají, ale velké obchodní řetězce nemají zájem

⁸⁹ Dochází tak k rehabilitaci odcizené práce – což byla hlavní Marxova kritika kapitalismu.

⁹⁰ Pojem *takeover* je v těchto souvislostech *terminus technicus*.

budovat obchodní síť v méně osídlených místech, kde je kupní síla menší. V těchto oblastech je výnosnost obchodů, měřená poměrem obrátu k nákladům na provoz, o dost menší. Malé obchody jsou proto pro velké korporace nezajímavé a maloobchodníci v důsledku odlivu zákazníků do velkých center své prodejny zavřeli, jelikož pro hrstku místních obyvatel bylo provozování živnosti nerentabilní. Málo osídlené oblasti nakonec nemají dostatek služeb a obchody v místě citelně chybí.

Dochází-li posléze přece jenom k jistému obrátu ve strategii velkých obchodů a tyto korporace se koneckonců rozhodnou vyplnit vzniklou mezeru na trhu, jsou malé pobočky spravovány pouze zaměstnanci, kteří již nemají velkou motivaci. Přistupují k zákazníkům a jejich potřebám neosobně, a když už nastává situace, kdy se snaží maximálně vyjít vstříc komunitě a místním zákazníkům, je snaha otupována centrálním řízením, které o preferencích a místních lidech nic nevědí. Jednají šablonovitě, se snahou pouze maximalizovat zisk, a tomu podřizují strategii. Management takto odtržený od potřeb a zvyklostí zákazníků není schopen podpořit sociální vztahy místní komunity.

Další částí celé problematiky jsou dodavatelé. Prioritním cílem korporací a velkých společností a firem je efektivita a maximalizace zisku. Je-li vtažen do obchodní sítě velkých obchodních korporací místní producent, je tím částečně odtržen od místních potřeb a od místní komunity, pro kterou již nevyrábí přímo, ale prostřednictvím obchodního řetězce. A tak jako odtržený management i on ztrácí bezprostřední vztah k lokalitě a podřizuje se pouze potřebám (ani ne tak, či vůbec ne) trhu, ale pouze potřebám daného obchodního řetězce. Jeho úkolem a cílem přitom není uspokojování místních potřeb, ale maximalizovat zisk svých akcionářů, pocházejících třeba někdy až z druhého konce světa. Není-li kontrakt za tímto uvedeným cílem výhodný pro řetězec, je zrušen. Místní producent se pak stává bezmocným, může dojít až k likvidaci jeho podnikání.

Dotčení přitom nejsou pouze lokální farmáři a místní řemeslníci nebo malovýroba. Z „venkova“ nemizí jen obchody a prodejny, ale celkově jsou oslabovány i další služby, mezi něž patří např. bankovní pobočky a pošty. V důsledku odlivu lidí do měst, třeba jen za prací, se stávají venkov či předměstí větších měst (a to nejen v Anglii) *městy duchů* (*ghost towns*). Následkem dominového efektu je pak úbytek dalších zařízení terciární sféry a občanské vybavenosti – hospod a restaurací, lékáren, servisů, kosmetických provozoven a celé řady dalších služeb. (Conisbee 2003, Simms 2003).

7.5.2 Družstevně, ale nejen místně

Hlavní motivace k družstevní činnosti bývá často vedena z pozice obrany proti uvedené praxi, a to proto, aby se zachovala místní komunita a podpořily se (resp. udržely) sociální vztahy, které jsou v takovýchto méně osídlených oblastech dosti úzké, nicméně nejednou dosti křehké. Dalším motivačním prvkem je, aby si lidé vystačili s místními zdroji a aby cíleněji, a nakonec právě i efektivněji, byli schopni uspokojit lokální trh a potřeby místního obyvatelstva. Uvedené dvě poslední pohnutky můžeme sledovat i u aktivit působících ve větším měřítku, než jsou například drobná venkovská družstva. Jako ukázkou lze uvést anglická úvěrová družstva, ale především švédskou družstevní a bezúročnou banku JAK (Johanisová 2008, s. 21, Douthwaite 1996). Ta měla k roku 2008 přibližně 35 000 členů, což z ní činí jedno z největších družstev světa.

„Švédský model banky JAK a jeho zkušenosti ukázaly, jaké individuální a společenské dopady obdobný bankovní model představuje: Je trvale udržitelný a nezpůsobuje krize, protože nepodléhá tlaku na exponenciální růst, který je vyvolán systémem složeného úrokování a je charakteristický pro současné západní korporátní bankovníctví.“ (Pohlhammer 2012)

7.5.3 Družstevně a přitom „globálně“

Největším podnikem světa založeným na družstevních principech je španělský *Mondragon* (Douthwaite 1996, Bajo a Roelants 2011, Birchall 2011, Flecha a Cruz 2011), který v roce 2009 měl až úctyhodných 85 000 zaměstnanců. Při této velikosti pochopitelně nejde o jednolitý celek, ale o integrovanou skupinu čítající 110 družstevních podniků. Působí na všech pět kontinentů světa a přes svou příslušnost k jednomu družstvu vždy respektují zvyklostí a podmínky lokality, v níž působí. Své aktivity tak toto družstvo prostřednictvím jednotlivých závodů staví na soudržnosti a solidárnosti s konkrétním místem působení. *Mondragon* kupř. nikdy nerušil činnost v nějakém místě, aby ji mohl přesunout jinam kvůli zvýšení efektivity a zisku. V rámci rentability a zachování zaměstnání byly prováděny restrukturalizace a je možno napočítat cirká čtyři hlavní období, během nichž docházelo vždy k zaměstnaneckým přesunům a změnám, aby byla v dané lokalitě zachována stávající pracovní místa, případně tvořena nová. V době krize a omezení práce jsou zaměstnanci podporováni přímo družstevní skupinou (Bajo a Roelants 2011). Tento „mamutí“ podnik si nejen

udržel družstevní základ, ale stále na něm staví a dále buduje a rozšiřuje společenské hodnoty, vycházející z družstevních principů. Ukazuje tak možnou cestu v efektivním řízení podniků, které mají pozitivní vliv na společnost a rozvíjení demokratických principů v ní. Prezentuje tak možnost vzájemné solidarity v rámci celkového rozvoje, a to nejen na lokální úrovni. Vedení družstva si navíc uvědomuje nezbytnost nového typu růstu, o kterém je nutno uvažovat, jelikož plně chápe nemožnost nekonečného růstu materiálního, který má své meze. Jedno z bazálních řešení vidí ve snížení spotřeby energie a hledání nových možností. Je třeba změnit instituce, změnit náš celkový přístup a přehodnotit i naši životní úroveň a její předpoklady. V tomto smyslu se také vyjadřuje jeden z čelních představitelů *Mondragonu*.⁹¹

„Jisté je, že i když byl Mondragon v mnoha případech svého institucionálního rozvoje velmi originální, extrémně ortodoxní byl při zavádění systému spolupráce pro širší instituce než jen pro jednotlivá družstva. Ve skutečnosti jeho hlavní originalita je pravděpodobně ve vlastní velmi kooperativní racionalitě, konkrétně s naprostou soudržností a na všech úrovních uplatňovat normy spolupráce a jejich základní racionalitu [...] a zejména v uplatňování demokratických postupů a dynamiky, včetně vhodných kontrol a bilancí, v obrovské průmyslové skupině více než stovky podniků.“ (Bajo a Roelants 2011, s. 211).⁹²

7.5.4 Legendární modifikace

Jednou z *družstevních „legend“* je též *Společenství Scotta Badera*. I když ve své podstatě nejde o čistě družstevní podnik, ale o firmu se zaměstnaneckou participací, je příkladným počinem alternativního vlastnictví a řízení. Přestože jeho podstatou je společné či lépe řečeno kolektivní vlastnictví, nelze to chápat tak, že v tomto společenském svazku mají jednotlivci konkrétní vlastnická práva. Jsou definovány určité

⁹¹ (Bajo a Roelants 2011, s. 207)

⁹² [Vlastní překlad] *„What is certain is that, while being very original in many of its institutional elaborations, Mondragon has been extremely orthodox in implementing the cooperative system to wider institutions than simply individual cooperatives. In fact, its main originality is perhaps to have been extremely cooperative in its rationality, namely to have applied with utter coherence and at all levels the cooperative standards and their underlying rationality, which we analysed in Chapter 4, and in particular the application of democratic procedures and dynamics, including appropriate checks and balances, to a huge industrial group of over one hundred enterprises.“*

povinnosti a oprávnění vůči *Společenství* (v originále rodného jazyka podniku je to *Commonwealth*), které spravuje kolektivní majetek celku. Tato celkem výjimečná forma společnosti nabývá na legendárnosti především způsobem svého vzniku. Firma Scott Bader a spol. byla původně rodinným podnikem založeným Ernestem Baderem v roce 1920. Její zaměstnanci požívali (oproti jiným společnostem té doby) celé řady výhod, z nichž lze zmínit především vzájemně demokratičtější vztah mezi jednotlivými skupinami pracovníků v různých pozicích a postavení.

Zakladatel E. Bader později došel k rozhodnutí přizpůsobit ve větší míře způsob výroby a vedení lidským potřebám svých zaměstnanců. Odhodlal se k doslova revolučnímu počínu a v letech 1951-1963 převedl osobní vlastnictví své firmy na formu společenství. Rozdělil nejen pravomoci, ale definoval i jistá omezující pravidla, kterými se má nově vzniklá společnost řídit, aby byla prosperující, funkční, a přitom přinášela svým členům pocit lidské důstojnosti, svobody a štěstí. Jeden z demokratických bodů řízení firmy je, stejně jako v družstevnictví, základní princip, že jeden člen rovná se jeden hlas. Další zásady podporují především solidárnost mezi sebou, ale i navenek (část zisku plyne na charitu). Projevem solidarity v globálním měřítku jsou také některá antimilitaristická opatření, tj. například neprodávat nikomu nic k válečným účelům. Ačkoliv nejde přímo o instituci družstevního typu, s většinou družstevnických principů se ztotožňuje, některé jeho zásady pak dokonce překračuje, a to v tom pozitivním duchu. V roce 2010 mělo *Společenství* přes 600 zaměstnanců s pobočkami v mnoha zemích světa (Daly 1989, Schumacher 2000, Pinder 2011).

7.6 EU

Evropská unie si začala všímat významu družstev již v sedmdesátých letech 20. století ve vztahu k potenciálu zaměstnanosti, a to v rámci sociální ekonomiky – do níž se družstva začala zařazovat, jelikož tak byla vnímána (*Družstevnictví* 2012, s. 35). Tato tzv. sociální ekonomika se pak v EU od roku 1989 stala obvyklým a běžně užívaným pojmem.

Tomu předcházelo definování sociální ekonomiky v dokumentu *Charta sociální ekonomiky*, který připravila *Národní rada pro vztahy mezi vzájemnými společnostmi, družstvy a asociacemi* (*Comité National de Liaison des Activités Mutualistes, Coopératives et Associatives*) ve Francii v roce 1980. Předmětem zájmu zmíněného

dokumentu tak byla „skupina organizací, které nepatří k veřejnému sektoru, jsou demokratické a mají zvláštní režim přerozdělování zisků pro účely svého dalšího rozvoje a zlepšování služeb pro své členy a pro společnost. Hlavními hodnotami jsou: demokratický princip je prosazován jako základní prvek řízení; princip jeden člověk – jeden hlas je pravidlo rozhodování; princip svobodného zapojení členů v organizaci; vzdělávání a informovanost je prostředkem posilování vztahů mezi členy; právo na rozvoj každého subjektu; právo pozitivního přebytku – ten nesmí být použit pro osobní zisk, ale musí sloužit společnému zájmu členů nebo zájmu organizace“ (Dohnalová 2009, Monzóna a Chavese 2013).

V předchozím období, v letech velkého hospodářského růstu po druhé světové válce (tj. přibližně 1945-1975), se sociální ekonomika dostávala do pozadí. Spolu s tím se dostalo na okraj zájmu také družstevnictví. Byla to doba, kdy byl vyzvedáván především růstový model spojený se soukromým kapitalistickým sektorem, přičemž poměrně velkou úlohu v tom hrál i sektor veřejný. Šlo většinou o praktické uplatňování keynesiánského modelu ekonomiky. Ten pak byl ale na konci tohoto období hodnocen jako selhávající a začal být nahrazován striktně liberálním (resp. neoliberálním) modelem vycházejícím ze zásad starého *laissez-faire*. Poněkud paradoxně se právě v této době dostává znovu do popředí zájmu družstevnictví a je formulován model sociální ekonomiky. To je později ještě umocňováno uvědoměním si určité omezenosti volného trhu, když v určitých oblastech začíná docházet k jeho selhávání. Na stejný problém narazili ostatně již i ekonomové devatenáctého století a museli se s ním nějakým způsobem vypořádat (nazýváme je *sociální ekonomové*, protože byli ovlivněni analýzami T. R. Malthuse a J.C.L. Simonde de Sismondi).

„Tento zájem pramenil ze skutečnosti, že tržní ekonomiky obtížně nacházely uspokojivá řešení tak závažných problémů, jako byla rozsáhlá dlouhodobá nezaměstnanost, sociální vyloučení, sociální stát na venkově a v upadajících městských oblastech, zdraví, vzdělávání, kvalita života důchodců, udržitelný růst a další. Jedná se o sociální potřeby, které nejsou dostatečně či přiměřeně naplňovány soukromými kapitalistickými subjekty či veřejným sektorem a jež nelze snadno řešit samovolnou adaptační schopností trhů nebo tradiční makroekonomickou politikou.“ (Monzóna a Chavese 2013, s.10).

Koncem 80. let si začala Evropská unie nastalou palčivou situací poměrně dobře uvědomovat, a proto roce 1989 Evropská komise vydala sdělení pod názvem *Podniky v sektoru sociální ekonomiky: evropský trh bez hranic*. Tím se v rétorice EU ještě více upevnil pojem sociální ekonomika. Ta je přitom stavěna na čtyřech hlavních institucionálních pilířích, jimiž jsou: družstva, vzájemné společnosti, asociace a sdružení, později byly do této struktury zařazeny i nadace. Družstva ve struktuře sociální ekonomiky hrají zásadní roli a tvoří tak spojovací článek tzv. třetího sektoru, který je nedílnou součástí národního hospodářství, vedle tržního a veřejného sektoru, s nimiž se prolínají. Družstva zde nehrají roli pouze ziskových subjektů, ale sledují navíc i sociální a environmentální cíle. Ziskovost družstev je preferována, avšak nemá sloužit k obohacování, ale hlavně k dosažení vytyčených cílů vyplývajících z ideových podkladů družstva a definice sociální ekonomiky. Její přesnější obsah byl pak dále ještě více rozvíjen.⁹³ Aby bylo možno dosáhnout záměrů vytyčených družstvem, musí být jeho tržní činnost rentabilní a udržitelná. (Dohnalová 2009 a 2012, Monzóna a Chavese 2013).

Evropská unie tak postupně začala věnovat zvýšenou pozornost právě fenoménu družstevnictví, které je alternativou tržního modelu, a v tomto duchu také Evropský parlament od roku 1983 přijal několik usnesení.⁹⁴ Následně v roce 2003 vyšel zásadní materiál nazvaný *Nářízení Rady ES o statutu Evropské družstevní společnosti (EU 2003)*, který sjednocuje legislativu týkající se zakládání družstev, aby byly možné rovné podmínky mezi družstevníky v členských státech a byla umožněna bezproblémová přeshraniční spolupráce či tvorba družstev na mezinárodní evropské úrovni. Jelikož dřívější předpisy dostatečně nepodtrhly u družstev jejich důležitou svébytnost a identitu, Evropská komise pokládala za důležité takovýto specifický předpis vytvořit (Svoboda 2006). V návaznosti na to vydává Hospodářský a sociální výbor *Stanovisko*, a to

⁹³ K definování sociální ekonomiky vedou dva přístupy a následně snaha o jejich propojování. Jimi jsou *Normativní* a *Právně-institucionální* přístup, z nichž jsou derivovány další definice, např. od *Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj*; nebo *Evropské výzkumné společnosti EMES*; k čemuž je dále potřeba řadit především Mezinárodní centrum pro výzkum a informace o veřejně, sociální a družstevní ekonomice CIRIEC (Dohnalová 2012).

⁹⁴ „Evropský parlament přijal dne 13. dubna 1983 usnesení o družstvech v Evropském společenství, dne 9. července 1987 usnesení o příspěvku družstev k regionálnímu rozvoji, dne 26. května 1989 usnesení o úloze žen v družstvech a místních iniciativách pro zaměstnanost, dne 11. února 1994 usnesení o příspěvku družstev k regionálnímu rozvoji a dne 18. září 1998 usnesení o úloze družstev při zvyšování zaměstnanosti žen.“ (EU 2003, bod 1)

o podpoře družstevních společností v Evropě. Podle něj má družstevnictví pozitivní úlohu a stoupající význam pro rozvoj EU a naplňování záměrů Lisabonské strategie, zároveň ale výbor upozorňuje, že potenciál tohoto fenoménu není dostatečně využit. Prostřednictvím zmíněného dokumentu komise vyjadřuje především řadu připomínek, ale především mnoho doporučení, např. aby byl družstvům dáván větší prostor a určité priority v národních hospodářstvích a ekonomikách členských zemí. Dalším zajímavým dokumentem může být *Usnesení Evropského parlamentu z roku 2012 o statutu evropské družstevní společnosti s ohledem na zapojení zaměstnanců (EU 2012)*. Důležitým dokumentem, který poukazuje na enormní potenciál družstev nejen v evropském hospodářství, je *Usnesení Evropského parlamentu z následujícího roku 2013 s názvem Přispění družstev k překonání krize (EU 2013)*.

„Zdůrazňuje, že družstva a další podniky sociální ekonomiky, které spojují ziskovost a solidaritu, hrají zejména v období krize významnou úlohu v evropském hospodářství tím, že vytváří kvalitní pracovní místa, posilují sociální, hospodářskou a územní soudržnost a vytváří sociální kapitál; dále uznává, že pro podniky sociální ekonomiky by měl platit jasnější a jednotnější legislativní rámec, jež náležitě zohlední širokou rozmanitost institucí sociální ekonomiky a jejich specifické rysy; ...“ (EU 2013, bod 1).

V období krize se projevila odolnost a stabilita družstev na rozdíl od podniků klasického tržního hospodářství, soustředěných především na zisk a vedených primárně růstovým imperativem. Oproti tomu družstevní podnikání s demokratickými principy je lépe ukotveno a soustředěno na prospěch celku. Akumulace kapitálu v něm tolik nepodléhá kolísání finančních trhů. Dále lze poukazovat na přednosti družstev, pokud jde o stabilitu zaměstnanosti a rovněž v otázce zodpovědnosti vůči celé společnosti (Guth 2015, EU 2013).

V neposlední řadě lze zmínit *Stanovisko Hospodářského a sociálního výboru z roku 2015* nesoucí název *Úloha družstevních záložen a spořitelén v územní soudržnosti*. Mimo jiné vyzdvihuje pozitiva družstevních záložen a jejich regulující a stabilizační funkci na trhu s klíčovou úlohou v hospodářství. Uvádí, že je potřeba plně je integrovat do bankovního systému, avšak dbát na jejich specifika. K tomu je třeba vytvořit takové legislativní podmínky, aby se finanční družstevnictví mohlo nerušeně

rozvíjet a nebylo „podkopáváno“ ze strany ostatních orgánů a institucí peněžního trhu, a tak mohlo plnit svou nezastupitelnou funkci na finančních trzích (EU 2015).

7.7 Shrnutí

U všech subjektů založených na družstevních principech lze vysledovat, že jejich ekonomickým cílem je pochopitelně rentabilita, avšak nikoli vysoká ziskovost. Záměrem zúčastněných stran je udržet hospodářství a trh natolik funkční, aby vedl k prosperitě, ale především ve smyslu prospěchu pro občany společnosti, ať už je působnost jednotlivých družstev lokální či naopak globální.⁹⁵ Hlavním důvodem fungování družstev tudíž není pouhý růst pro růst. Takovýto růstový imperativ je poháněn vidinou velmi efektivního zisku, jenž musí především růst, což je hlavním cílem kapitalistické produkce (a reprodukce) působící na volném a otevřeném trhu bez jakýchkoliv limitů a omezení. Motivem k produkci u družstevních podniků není v podstatě ani růst a ani zisk sám o sobě – obě tyto kategorie jsou pouze prostředkem k dosažení jiných cílů a hodnot.

⁹⁵ Globální působnost mohou mít i malá lokální družstva, jestliže jsou například výrobci energie na ekologickém základě. Pak mají do určité míry vliv na globální klima, na které působí svou činností (v tomto případě svou „nečinností“), jelikož každé vypouštění uhlíkatých emisí má svůj podíl na globálním stavu atmosféry jakožto původce a parciální součást tvorby skleníkových plynů.

8. Závěr – výstupy a shrnutí výsledků

V předchozích kapitolách práce byly na základě použité literatury analyzovány některé důsledky průmyslové revoluce a následné industrializace, které se projevily v polarizaci společnosti a dalším vývoji a směřování lidské civilizace. Tento vývoj přinesl rapidní posun ke kapitalizaci a zároveň vývoj demokratizace společnosti.⁹⁶ Vedle vývoje průmyslu a techniky byl industrializační proces spojen s praktickým uplatněním vědeckých objevů, které urychlily rozvoj a kvalitu života. Jako vedlejší efekt v zásadě pozitivního dopadu industrializace na společnost se však objevila i řada negativních jevů. V důsledku překotného vývoje, který je ve vyspělé industrializované společnosti spojen především s kapitalistickými formami ekonomiky, se vedle pozitivních stránek objevují i ty negativní,⁹⁷ které mají nepříznivé následky v dalším lidském rozvoji. Začátkem 21. století pak tato negativa získávají často až globální rozměr.

8.1 Rekapitulace

V analýze se ukázalo, že kapitalistický ekonomický systém, který se v dějinném vývoji světa podílel na formování státních útvarů a jejich zřízení a tím měl svůj vliv na podobě vznikajících společností, má vedle celé řady nedostatečně, či dokonce vůbec nevyřešených otázek i řadu dalších negativních externalit. V průběhu jednotlivých etap industrializačního procesu se sice velká část „západní“ populace⁹⁸ stává svobodná a vyvázaná z poddanství, nicméně se stává závislou na pokračujícím průmyslovém rozvoji a s ním spojeném kapitalistickém systému. Tomu se musí chtít nechtě podřítit pro zachování nejen určité životní úrovně, ale často i holého života. I když byly budovány sociální instituce, snažící se na jednu stranu ochránit převážně pracující třídu (tj. výšeč společnosti, jež se stává námezdní silou), a na druhou stranu existovala i opatření, která sloužila k udržení produktivnosti společnosti. Přesto to jsou převážně nižší skupiny sociálního rozvrstvení společnosti (např. dělníci jako ta část populace, na kterou nejvíce doléhají negativní externality pokročilé industrializace a kapitalistických forem hospodářství), které hledají

⁹⁶ [Valná část společnosti se snaží vytvořit kapitál. Využívají k tomu všechny dostupné prostředky, což mění mezilidské vztahy a postoje jedinců ke společnosti. Jedinec se stává egoistickým individuem pod rétorikou kapitalismu, který přináší boj všech proti všem a spolupráce je jen vedlejším efektem a pouhým prostředkem k zisku (např. Keller 2010).]

⁹⁷ Do kterých je nutno započít obě varianty externalit.

⁹⁸ Populace, která byla formována v rozvinutých zemích s vysokým stupněm industrializace.

východiska, jak se svépomocí vymanit z tíživé životní situace a jak si zajistit životní jistoty a standardní životní úroveň. Jedním z velmi významných způsobů řešení těchto problémů se stalo družstevnictví.

Právě družstevnictví umožňovalo především jedincům zapojeným do jeho hospodářských i jiných aktivit stát se relativně nezávislými na „vrtoších“ industrializace a tlaků kapitalistického systému, kterému je vlastní vytěžit z nahromaděného kapitálu maximální zisk a co největší měrou zvyšovat produktivitu a efektivitu práce, a to bez ohledu na další, zejména sociální konsekvence. Družstevnictví se tím stalo alternativou k systému založenému na kapitálu vlastněného v rukou pouze několika jedinců. Z podstaty družstevního vlastnictví připadá profit ve prospěch všech členů družstva, a to rovnoměrně, dle společně a demokraticky stanovených pravidel, které vycházejí z obecně družstevních principů. Při vlastnictví kapitálovém připadá profit pouze vlastníkům daného kapitálu, přičemž vlastní produkci zajišťuje především námezdní síla za odměnu stanovenou vlastníkem kapitálu (samozřejmě v dobových legislativních a obecně společenských mantinelech).

V uvedené stručné (byť i trochu zjednodušující) charakteristice můžeme spatřovat důvod, proč při tíživé životní situaci je část společnosti schopna se semknout a vytvořit funkční systém, který nemá růstový imperativ a plní především účel zachování důstojné životní úrovně. Účelem efektivitu a rozvoje takového systému je zlepšení životní úrovně členů a zachování budoucí produkce a činnosti. To je ve značném rozporu s kapitálovým vlastněním, kterému (na rozdíl od družstevního, které užívá efektivitu a rozvoj se záměrem své zachování), jde však spíše o růst zisku, tedy o násobení původně vloženého kapitálu.

Systém ekonomiky, založený na takto chápané funkci kapitálu, za účelem zvýšení efektivitu a zisku a pod tlakem konkurence zavádí nové technologie a vyvíjí další výrobní techniky. Ty přinášejí obecný technologický pokrok a rozvoj a jsou bezesporu přínosem k rozmachu společnosti, která je tudíž shledává velmi užitečnými, jelikož zlepšují životní standard jejích členů a posouvají ho na stále vyšší úroveň. Kapitálové vlastnění je proto hodnoceno jako hlavní motor pokroku. Toto vše tvoří hlavní část tzv. *běžícího pásu výroby* (*treadmill of production*)⁹⁹ a formuje podstatu kapitalistického ekonomického systému (Bell

⁹⁹ Pojem *běžící pás výroby* poprvé použil v uvedeném smyslu již v osmdesátých letech 20. stol. *Allan Schnieberg* (1980). Jedná se o metaforu, v níž je spotřebitel postaven na běžící pás a svou potřebou a následnou

2004). Společnost to vnímá jako civilizační růst, který je však z uvedené podstaty závislý na růstu ekonomickém, jehož hlavním hybatelem je opět tolik adorovaný efektivní kapitalistický systém.

Družstevnictví, jako určitá paralelní polis či spíše alternativní větev majoritního ekonomického systému, se od 19. století zdárně rozvíjí, jelikož napomáhá nejpočetnějším sociálním vrstvám úspěšně čelit některým nejpalcivější negativním externalitám, které produkuje systém kapitalistický, ovládaný malou částí vlastníků potřebného kapitálu a užívaný především k jejich vlastnímu prospěchu. Čím větší kapitálový majetek ovládá „jedna osoba“, tím větší vliv může mít na výrobu, trh a jejich prostřednictvím i na konkrétní životní podmínky nižších vrstev společnosti. Kapitalistický systém dokáže být velice efektivní, jelikož zaměstnanci jsou v tomto případě pouze nahraditelnou námezdní silou, kterou lze za účelem efektivity a maximalizace zisku v co největší míře (a často až do krajnosti) využít. Na druhé straně družstevní systém pracuje kolektivně a jeho produktivita je soustředěna hlavně k zachování své vlastní existence a k maximalizaci kolektivní pohody a uspokojení potřeb svých členů a dalších jedinců, navázaných na jeho činnost. Rozhodování je mnohem kolektivnější a bere zřetel na udržení celku a sociální soudržnosti. Dynamika ekonomiky v družstevním prostředí nemá takovou gradaci rozvoje jako ekonomika založená na čistě kapitálovém vlastnění.

Po svých počátcích v 19. století se družstevnictví, a to i navzdory velké růstové dynamice kapitálového systému v příslušné době, nadále úspěšně rozvíjelo a šířilo i v průběhu první poloviny 20. století. Mezitím začínaly narůstat, byť zatím jen nenápadně či pod povrchem, četné negativní externality industrializačního procesu, a to zejména ve vztahu k životnímu prostředí.

Od přelomu 19. a 20. století přichází s růstem demokratizace společnosti také větší volnost a svoboda jednotlivce, který dostává prostor a možnost k budování nových a stále větších kapitálových podniků, jejichž prostřednictvím dochází i k rozšiřování hospodářského potenciálu jednotlivců. *Běžící pás výroby* tím získává větší rychlost, a ta ještě umocňuje stále se zvyšující životní úroveň, přičemž její růst je spojený s další vidinou

spotřebou pohání jakousi výrobní linku produkce. Avšak kapitalistická produkce je ze své podstaty soustředěna na efektivitu a maximalizaci zisku. Proto tento systém sytí ekonomický růst a běžící pás se zrychluje. Zvyšuje se spotřeba a s tím i výroba konečných produktů, ale zároveň s tím roste nárok na více zdrojů, což má své environmentální negativní důsledky, které byly popisovány též v této práci. Proto nedílnou součástí je i *běžící pás spotřeby* (*treadmill of consumption*), který tematizuje např. *John Foster* (et al 2010).

nových a nových možností. To pak zpětně znovu urychluje celý *běžící pás*. Důsledkem je potřeba stále větší produkce, kterou umocňuje iluze zdánlivě bezbřehého či nekonečného rozvoje a růstu, přičemž k jehož dosažení jsou užívány všechny metody a prostředky. Vzrůstá těžký a chemický průmysl, s nimiž jsou spojeny stále větší nároky na energetické zdroje, a to vše má vliv na zemědělství, které se začíná též „zprůmyslňovat“. Bouřlivý ekonomický rozvoj je chápán zatím nekriticky pozitivně, z hlediska celé společnosti jako potřebný a nutný. Na předběžnou opatrnost není zatím brán zřetel, nicméně se již začínají objevovat varovné hlasy, které k ní nabádají.

Po druhé světové válce byla potřeba společnost nejen obnovit, ale i nastavit její další rozvoj a růst. Dochází tak k další akceleraci produkce, a to i v důsledku zavádění nových vědeckých poznatků do výroby. Kapitalistický systém, který v desetiletí před druhou světovou válkou zažil velkou (dá se říci, že přímo systémovou) krizi, si uvědomuje svá omezení, jež by mohla vést k jeho zhroucení, a to v reflexi na dění ve „východním bloku“. Výrazný negativní vliv kapitalistického systému na široké sociální vrstvy, které představovaly převážně námezdní výrobní sílu, zde vedl k destrukci ve společnosti, a ta se nechala zlákat vidinou výhod systému komunistického. I tento druhý systém byl založen na potřebách produkce a průmyslu. Oba systémy byly poháněny růstovým imperativem a snažily se dostat do své sféry vlivu i zbytek světa, jenž začal být těmito snahami globálně ovlivňován.

V prvním systému bylo družstevnictví upozaděno a ve druhém vykořeněno. Kapitalistický systém a ekonomika vyspělých zemí, která po druhé světové válce nabrala nový dech, často dokázaly dát nižším sociálním vrstvám významnější životní jistoty a umožnily jim i podstatně vyšší životní úroveň. Družstevnictví, které vyžaduje do určité míry zapojení valné většiny zúčastněných a postrádá jistou pružnost, začalo v tomto všeobecném rozvoji pozbývat své přitažlivosti. Nebylo schopno udržet dynamický rozvoj v prostředí založeném na růstovém imperativu, a tím postupně ztrácelo svou společenskou „atraktivitu“. Poválečná léta byla tak etapou, v níž bylo třeba značného výrobního nasazení a existence funkčních politických systémů. Ty se v rámci zachování stability v mnohem větší míře – ve srovnání s předválečným obdobím – snažily o plnou zaměstnanost a vytvoření garancí pro větší životní jistoty širokých vrstev obyvatelstva. Paralelně existující „komunistický“ systém sice hlásal maximální sociální rovnost a jistoty a v rámci toho proklamoval kolektivní jednání a soudržnost – a v těchto souvislostech se proto snažil využít myšlenku družstevnictví – ale tu však záhy pokřivuje, vykořeňuje a *de facto* ničí, když ji

připravuje o jeden z nejtypičtějšých rysů – demokratický způsob vedení. Jejím potlačením a faktickým odstraněním ztratilo družstevnictví v tomto případě významnou část své podstaty, jeho principy začaly ochabovat až k úplné degradaci družstevních idejí.

Uvedené období je též časem, ve kterém se začíná viditelně projevovat nedostatek stávajících systémů, které byly oba založeny na nekritické produkci akcelerující negativní externality ekonomiky, vedoucí k evidentnímu poškozování životního prostředí a směřující k negativnímu ovlivnění potravního řetězce. Je ovlivněno lokálně zdraví nejen jedinců, ale v důsledku globálního působení zmíněných negativ i zdraví celé společnosti. V kapitalistickém systému se pod vlivem zmíněných okolností začínaly objevovat hlasy upozorňující na nemožnost nekonečného růstu a poukazující na znečištění a poškozování životního prostředí s vlivem nejen lokálním, ale stále více i globálním. Začaly se hledat příčiny selhávání v nastaveném systému založeném na kapitalistickém hospodářství „západního bloku“. Podobné projevy se časem objevily i v „bloku východním“ v prostředí centrálně plánovaných ekonomik, kde však byla proti pluralitě názorů a svobodných projevů vedena restrikce. Řešení důsledků nekritického přístupu k mezím růstu zde bylo v rukou vedení celého režimu, které se ale většinou nedokázalo anebo i nechtělo se vznikající tíživou situací vyrovnat, nebo si ji v rámci proklamovaných dogmat dokonce ani nechtělo připustit.

Ke konci zmiňovaného období se ve vyspělé kapitalistické společnosti začínají objevovat určité náznaky krize, kterou určité, především odborné kruhy vidí v nastaveném ekonomickém přístupu. Proto se jej snaží oživit jednak privatizací veřejných statků, ale především větším uvolněním trhu a návratem k principům *laissez faire*. To však opětovně vede posilování velkého kapitálu a zvýšení jeho vlivu na společnost. Stejně jako předtím pak dochází k sociální destabilizaci části populace a ta se začíná znovu obracet k družstevním principům, které by mohly stabilizovat její postavení, nebo dokonce přispět k opětovnému rozvoji. Tyto principy jsou však narušeny negativními vlivy příliš liberálního a nekontrolovaného působení volného trhu. Před koncem století se navíc rozpadá „komunistický“ systém a tzv. „východní blok“ se pomalu transformuje a včleňuje do uskupení demokratických států i s jejich ekonomickým systémem a tržním hospodářstvím. S transformací svých ekonomik ale státy východního bloku často poněkud nekriticky přejímají i nedostatky a omezení „západního“ systému, byť v něm samém se v této době již objevuje snaha tyto problémy řešit a roste vůle k inovaci, „updatu“ či „restartu“ celého systému.

Tíživost situace si začala uvědomovat i důležitá mezinárodní uskupení a nadnárodní instituce, což se projevilo v mnohých jejich deklaracích a ustanoveních. Byly pořádány mezinárodní konference a na základě výsledků výzkumů, nejjednou následně publikovaných, byla přijímána nejrůznější doporučení, závazky a opatření. V nich právě družstevnictví začalo hrát důležitou roli.

Na přelomu tisíciletí je kapitalistická ekonomika podrobována stále rostoucí kritice. V některých částech světa začínají být nižší vrstvy v čím dál tím větší nouzi nebo krizi a začínají stále více přecházet k družstevním principům a družstevnímu řízení, a to někdy i celých podniků. Družstevnictvím se často snaží řešit nedostatky trhu, mnohdy ale přecházejí k družstevním principům i proto, že v nich vidí jedinou možnost, jak určitý ekonomický sektor dále rozvíjet a eliminovat nedostatky stávajícího systému. Začínají se také projevovat další faktory, které přispívají k oživení družstevnických principů a přispívají k pojetí družstevnictví jako stabilizačního prvku ekonomiky a elementu významně přispívajícího k soudržnosti příslušné společnosti.

Od konce osmdesátých let 20. století je v mezinárodních organizacích akcentován trvale udržitelný rozvoj, který vlády států různým způsobem přejímají do svých koncepcí a legislativ. V českém státě je udržitelný rozvoj ukotven v zákoně o životním prostředí, kde je definován jako: *„Trvale udržitelný rozvoj společnosti je takový rozvoj, který současným i budoucím generacím zachovává možnost uspokojovat jejich základní životní potřeby, a přitom nesnižuje rozmanitost přírody a zachovává přirozené funkce ekosystémů.“* (Zákon č. 17/1992 Sb., §6). Přijímání principů trvale udržitelného rozvoje je kvitováno především odbornou veřejností jako určitá cesta k zachování nabyté životní úrovně společnosti, byť za ni současná civilizace platí jistou daň. Kritici soudobého majoritního a vesměs konzervativního ekonomického systému jsou si však vědomi potřeby změny nejen v ekonomice, ale i v myšlení společnosti. Abychom snížili zatížení určitou „daní“ (kterou neseme většinou v podobě nejrůznějších negativních jevů a externalit), aniž bychom museli snižovat životní úroveň, je třeba hledat nové instituce, anebo předefinovat ty současné. Tento koncept můžeme najít například v definici *Ivana Ryndy*, který ji předkládá v rozvinuté podobě takto:

„Trvale udržitelný rozvoj je komplexní soubor strategií, umožňující pomoci ekonomických nástrojů a technologií uspokojovat potřeby lidí, při plném respektování environmentálních limitů. Aby toto bylo možné v globálním měřítku, je nutné

redefinovat na lokální, regionální i globální úrovni jejich instituce a procesy.“ (2005, s. 324). Toto Ryndovo vymezení je ještě třeba doplnit o jeho konstatování, že *„demokracie je tak dobrá, jak dobré jsou procesy a instituce, které ji zajišťují (ale nikoli hodnoty – ty tvoří náplň).*“ (2000, s. 197, 2017)

8.2 Co je instituce?

V publikaci *Úvod do sociologie* se uvádí že *„v běžné řeči pojmy instituce a organizace často splývají. Přesto je dobré odlišit tyto dvě skutečnosti. Instituce je způsob, jak se věci dělají, způsob řešení problémů; zatímco organizace je už tvořena konkrétními lidmi. Institucemi jsou např. rodičovství, bankovníctví, soudnictví, příbuzenství nebo přátelství, protože zde máme více či méně ustálené vzorce jednání, ‚jak na věc‘.“* (Jandourek 2009, s. 87). S touto charakteristikou lze souhlasit a ani zde na tomto místě se nepřikláníme k chápání instituce ve smyslu organizace. Stěžejní obsah užívaného pojmu *instituce* je pro nás právě v prvním významu výše uvedené definice. Tu pak můžeme ještě doplnit charakteristikou *Václava Soukupa*, a ta instituci pojímá jako *„relativně stálý, sdílený a uznávaný soubor norem a předpisů, které členové dané společnosti pokládají za důležité pro uchování sociální stability a uspokojování svých potřeb.“* (2004, s. 639). V intencích této práce tudíž *instituce* většinou *„znamená v podstatě způsob, jakým lidé provádějí určitou činnost“* a z velké části tak abstrahujeme od pojmu ve smyslu *organizace*, jenž *„jsou tvořeny lidmi, kteří určitou činnost institucionalizovaným způsobem provádějí.“* (Linhart et al. 1996, s. 435). Zjednodušeně řečeno, instituci můžeme na jedné straně pojímat jako *organizaci* a na druhé straně ji chápat jako *proceduru*, a ta *„ve svém souhrnu tedy vymezuje způsoby jednání, které chrání skupinu či společnost před fyzickým zánikem, před nedostatkem, vnější i vnitřní agresí, před ztrátou pocitu smysluplnosti takto mnohostranně zajišťované existence.“* (Linhart et al. 1996, s. 435.) A právě toto pojmání je pro tuto práci nosné.

8.3 Instituce ustáleného stavu / steady-state

S tímto vědomím lze nahlížet na instituce, o kterých hovoří Daly a které je potřeba hledat, případně stávající redefinovat, či dokonce nově instalovat¹⁰⁰ (jak to uvádí např. *Ivan*

¹⁰⁰ O chápání *instituce* jako *organizace* lze ovšem hovořit v takovém případě, když nám jde např. o restrukturalizaci nějakého subjektu, tak jak je to např. interpretováno v návrzích Josefa Vavrouška na redefinici základních globálních institucí, které přednesl na mezinárodní konferenci *OSN Summit Země* v Rio de Janeiro v roce 1992. Měl zde na mysli právě touž OSN (Huba a Rynda 2005, s. 48). Podle mého názoru lze

Rynda ve své vlastní definici trvale udržitelného rozvoje). Abychom rozvoj lidské civilizace mohli zajistit trvale udržitelný, je třeba ekonomiku dostat do kýženého ustáleného stavu. K tomu je, podle Dalyho koncepce, třeba upravit a zajistit redistribuci a) *zásob*, b) *bohatství* a c) *příjmů*. K dosažení vytyčeného požadavku, jako nutného předpokladu udržitelné společnosti, je třeba mít vhodné prostředí. To může být modifikováno přiměřenými institucemi, které mají předpoklad vytyčené cíle naplnit. Měly by dosáhnout zachování stálé populace na kvantitativně ustálené hodnotě – populace by se neměla rozrůstat nad optimalizovanou mez. Dalším cílem je dosažení stálých zásob a bohatství, tj. neobnovitelné zdroje spotřebovávat do té míry, do jaké se nám je daří nahrazovat jinými zdroji nebo je zaměňovat za zdroje obnovitelné. To do jisté míry souvisí s další možností, kterou je recyklace. Na vše by měla navazovat instituce, která pomůže zajistit omezení nerovnosti v distribuci předchozích dvou základních předpokladů, tj. aby stabilizace počtu obyvatel probíhala rovnoměrně, a především přiměřeně k tomu, aby stejným principem byly distribuovány zdroje a s tím spojené bohatství již vytvořené i zcela nově vytvářené.

Daly navrhuje určitá řešení a pojetí nových institucí, které by předpoklady nabízené koncepce *Ustáleného stavu (Steady-State)* mohly zajistit. Ke konstantnímu stavu populace, jak již bylo dříve řečeno, využívá opatrně Bouldingovo řešení založené na instituci kvót s obchodovatelným povolením – mohlo by se jednat o systém obdobný jako u emisních povolenek a limitů, který funguje u emitentů znečišťujících látek. Limity by měly fungovat i v druhém případě, jak Daly předpokládá. Mělo by se jednat o instituci limitů (dolních a horních), a to koordinovaných, s navazující daňovou politikou. A třetí podmínkou (se kterou se vše mísí a spěje) je instituce zajišťující míru nerovnosti takto nastavené a limitované distribuce.

Nyní je možné na základě znalosti dvojího významu pojmu *instituce* nahlédnout, že Dalyho institucionalizování potřebných podmínek pro naplnění *ekonomiky ustáleného stavu*, se pohybuje mezi oběma významy, je na jejich rozhraní. Na jednu stranu se v Dalyho řešení problematiky a naplnění záměrů jedná o *proceduru*, nicméně na druhou stranu se zachází až k použití *organizace*, a to k provedení a zajištění úkonů vycházejících z procedur. Z představené koncepce vyplývá, že je třeba ve společnosti ustanovit určitý soubor norem. Hlavním úskalím pak ale je, jak zajistit ve společnosti jejich obecné přijetí, aby lidi vědomě

v tomto případě hovořit o redefinici, která se vztahuje jak k proceduře, tak i o restrukturalizaci týkající se organizačních struktur samotné OSN.

takovouto činnost naplňovali a užívali, a především tak plně jednali. Tedy aby byl tento soubor norem inkorporován do osobního vzorce chování každého individua. Proto je třeba v Dalyho řešení operovat i s organizacemi, které budou nejen konat, ale i dohlížet. Členové těchto organizací by pak nekontrolovali pouze respektování norem (limitů), ale dodržování stanovených vzorců chování (distribuce) by mohli i vynucovat (nebo by to dokonce bylo potřeba). Vedle určité restrikce je ovšem třeba zajišťovat i potřebnou motivaci, což může inherentně nést *procedura* a aktivně používat *organizace*.

Komplikovanost celého takto pojímaného systému je dosti patrná. A takovýto systém je tím pádem náchylný k pravděpodobnému selhání. Navíc je zde méně účinné vertikální působení, tedy působení shora. Uvedený systém by sice byl za určitých podmínek realizovatelný, avšak měl by sklon k malé účinnosti a vyvíjel by se navíc v dlouhodobém horizontu – až poté, kdy by došlo k ustálení a plnému fungování samočinných institucí bez nutnosti jistého kontrolního aparátu v rámci organizací zajišťujících celý proces. Z dosud uvedeného vyplývá, že v zájmu dalšího udržitelného rozvoje společnosti a zachování funkční civilizace jsou změny v systému nutné a nevyhnutelné. Potřeba nastolit ekonomiku založenou na principu ustáleného stavu a hledat především horizontální řešení je zcela nezbytné.¹⁰¹

¹⁰¹ *Vertikální* působení systémových změn shora je nutno chápat jako řízené úředně z řídicího centra systému - tj. centrálně, a při vertikále je vždy lepší působení zdola, kdy iniciativa přichází od těch, na které důsledky dopadají, a tudíž sami si o nich rozhodnou a nejsou jim jen úředně přikázány. Oproti tomu je zde ještě druhá varianta, a to *horizontální* působení změn ve vztahu mezi institucemi ve smyslu procedur.

Horizontální a vertikální působení a řešení je analogií k *rozdělení moci* na *vertikální* (lokální – regionální – globální), a ta požaduje rozdělení pravomocí mezi centrem a místem; a na *moc horizontální* (zákonodárná – výkonná – soudní), což je případ, kdy moc nemá být ve stejných rukou – a na to pak navazuje participace a místní soběstačnost (jak traktuje I. Rynda). Obdobou je pak použití při dělení na *government* vs. *governance* a teze horizontálních sítí (Dlouhá a Mezřický et al. 2006, Bělohobek s.111, Pehe s.123, Rynda s. 231).

K této problematice a dělení se zde analogicky vztahují. Tudíž ekonomika ustáleného vztahu by neměla zcela fungovat ve vztazích nadřízených a podřízených, s čímž je spojena direktivnost (vertikála), ale na vztazích spolupráce a sdílení (horizontála).

„*Nesmírně složitým problémem je redefinice sociálních a politických institucí i procesů jak na horizontální úrovni, tak na vertikále lokální – regionální – globální. Nejde zdaleka jen o prostor politiky, zejména ne v její současné metamorfované podobě, v níž jen malou část své (dodatkové) energie věnuje správě věcí veřejných a nepoměrně větší podíl zajištění svého vlastního provozu, totiž technologii a konzumaci moci. Šířeji mám na mysli prostředí a mechanismy veřejné politiky a nejobecněji vytvoření otevřené liberální občanské společnosti, založené na bohaté rozmanitosti jejích členů a aktérů, na principech subsidiarity a participace. Podmínkou i prostředkem udržitelnosti na horizontální úrovni je znovu vytváření a rozvoj místní soběstačnosti (lokální autarkie), jež pomáhá překonat novodobý pocit odcizení člověka a umožňuje mu znovu dohlédnout počátek a konec věci.*“ (Rynda s. 234 in: Dlouhá a Mezřický et al.2006)

8.4 Instituce družstevnictví

Jako jedné z možných alternativ byla v této práci věnována pozornost *instituci* družstevnictví. Tento fenomén má za sebou dlouhou historii a je založen na stále stejných principech, prověřených bezmála dvěma staletími svého vývoje, a proto se vyznačuje notnou stabilitou základních principů. Vrátime-li se zpět k Soukupově definici *instituce*,¹⁰² můžeme v ní s družstevnictvím shledávat velmi význačné shody. I o družstvu můžeme totiž hovořit jako o entitě založené na souboru uznávaných norem (zásad) a předpisů (principů), které členové družstva pokládají za důležité a ve svém konání respektují a ctí. Bylo již řečeno, že hlavním motivem členů družstva je především upokojujování svých potřeb, ale důležité pro ně je též uchování sociální stability. Zásady a principy družstevnictví vymezují způsoby jednání, které pomáhají chránit především družstevníky (a nejen je, ale i ostatní společnost, ať již ve svém bezprostředním okolí či tu vzdálenější) před ztrátou existence. Ohleduplný vztah ke svému okolí, který je bezesporu pozitivní externalitou družstevního jednání, se projevuje i určitou agresí ve formě společenského tlaku na zachování přijatelných životních podmínek. Právě s jejich ztrátou se může spojovat pocit odnětí smysluplnosti vlastní holé existence, což vše vlastně odpovídá výše zmíněné Linhartově definici.¹⁰³ Podstata družstevnictví, hlavní záměr zakládání a fungování družstev nám tak velmi přesně zapadají do výměru *instituce* jako takové. Jejich činnost směřuje k hodnotám, jako jsou svépomoc, vlastní odpovědnost, demokracie, rovnost, spravedlnost, solidarita, a ty jsou postaveny na základnějších hodnotách etických, jimiž jsou především čestnost, otevřenost, sociální odpovědnost a péče o ostatní (Němcová 1999, 2001).

Protože hlavním cílem družstev není zisk, stávají se odolná vůči růstovému imperativu a s tím spojenou honbou za růstem pouze pro růst samotný. Jde především o snahu uspokojovat konkrétní potřeby, a nejsou tak nutně tlačeny k nadměrnému a ničím neohraňčenému čerpání dalších zdrojů. Družstva jsou dále mnohem více soustředěna na lokalitu své působnosti a jsou více spojena s místními zdroji, ke kterým tak získávají bližší

¹⁰² „*Instituce je relativně stálý, sdílený a uznávaný soubor norem a předpisů, které členové dané společnosti pokládají za důležité pro uchování sociální stability a uspokojování svých potřeb.*“ (Soukup 2004, s. 639).

¹⁰³ „*Instituce [...] ve svém souhrnu tedy vymezuje způsoby jednání, které chrání skupinu či společnost před fyzickým zánikem, před nedostatkem, vnější i vnitřní agresí, před ztrátou pocitu smysluplnosti takto mnohostranně zajišťované existence.*“ (Linhart et al. 1996, s. 435)

vztah, a proto se snaží být se svým okolím v rovnováze.¹⁰⁴ Již ve svém principu tak družstva inherentně nesou potřebu stability a tento stav je jim dle jejich zásad vlastní.

8.5 Srovnání fenoménu družstevnictví vs. Steady-State

Družstevnictví samo o sobě je již prototypem instituce, která v sobě nese předpoklady potřebné ke splnění požadavků k docílení ustáleného stavu ekonomiky hlavního proudu, jež je nyní založena na instituci kapitálového trhu. Není třeba zavedené instituce demontovat, ale je třeba je ustálit, což ve svém důsledku vede k jejich přehodnocení a modifikaci nebo k upřednostnění jiných institucí, které dovedou lépe zacházet se zdroji bez jejich nadměrné exploatace, bez přesahování limitů našeho životního prostředí a překračování planetárních mezí. *Ekonomika ustáleného stavu (Steady-State Economy)* má za cíl stabilizovat růst tak, aby byl ne on sám o sobě trvale udržitelný, ale především aby neživil pouze sám sebe a veškerou energii nespotřeboval nakonec výhradně pro růst samotný. Růst by neměl mít nadbytečnou surovinovou základnu a nadměrnou spotřebu energie. V tomto ohledu mohou ukazatele růstu dokonce prezentovat i hodnoty záporné. Společnost sama by však mohla a měla růst v jiných ohledech.

Družstevnictví má tyto „jiné“ ohledy již zakotveny ve svých principech. Jde především o výchovu, vzdělávání a širokou informovanost, to vše v rámci spoluzodpovědnosti za společenský vývoj. Účelem družstev je v neposlední řadě uspokojování sociálních a kulturních potřeb. Cílovou skupinou přitom nejsou jen členové družstva, ale aktivitou družstev je ovlivněna i okolní veřejnost, takže činnost a jednání družstev může mít celospolečenský dosah. Jednou ze zásad družstevnictví je totiž sociální zodpovědnost a péče o ostatní.¹⁰⁵ Cílem družstev ze své podstaty není růst sám o sobě. Ten je pouhým prostředkem k cíli, kterým je uspokojování hospodářských potřeb jejich členů,

¹⁰⁴ Jak naznačuje Johanisová (2013), kterou cituji na samý závěr.

¹⁰⁵ Uvedené můžeme spatřovat kupříkladu v zásadách, které již na přelomu 19. a 20. století zformuloval francouzský teoretik družstevnictví Charles Gide, a to ve dvanácti zásadách, jejichž prostřednictvím by mělo družstevnictví obohatit lidstvo. Jsou to: „1. možnost lepšího života, 2. zjednodušení sociálního mechanismu, 3. boj proti alkoholismu, 4. účast žen na řešení sociálních otázek, 5. povznesení národa osvětou, 6. způsobilost řídit hospodářské organismy, 7. podpora při nabývání vlastnictví, 8. zřizování kolektivního vlastnictví (jmění, fondy), 9. stanovení spravedlivých cen, 10. odstranění ziskuchtivosti, 11. starost o uspokojení potřeb, nikoli o dosažení vysokého zisku, 12. odstranění sociálních konfliktů a antagonismu mezi podnikatelem a dělníkem, výrobcem a spotřebitelem, majitelem pozemku a pachtýřem, věřitelem a dlužníkem.“ (Němcová 1999, s. 19)

a to vše je založeno na svépomoci, spravedlnosti a solidaritě. Záměr je v dosažení jiných hodnot, než je v pouhé maximalizaci shromažďování kapitálu, a sice v jeho optimalizaci. Jde především o stabilitu společenství, ke které vede ustálený a vyrovnaný stav v hospodářství s ohledem na budoucí generace, jelikož členové autentických družstev jednají podle tradic zakladatelů, tj. postupují dle etických hodnot, jako je čestnost, otevřenost, a to vše při důsledném uplatňování demokratických forem řízení.

Ze své podstaty jednají družstva dle požadavků *ekonomiky ustáleného stavu*, v níž je (stejně jako u družstev) hlavním cílem redistribuce příjmů, zásob a bohatství. To vede k udržování stálých zásob fyzického bohatství, což je – podle Dalyho koncepce *ustáleného stavu* – druhý ze tří požadavků na funkci nových *institucí*. Právě s využitím tohoto principu by mělo být docíleno ustáleného stavu ekonomiky. Stejně tak jako družstva, tak ani *ekonomika ustáleného stavu* nemá za cíl rozvíjet fyzické bohatství ve formě nové a nové výroby spotřebních věcí. K tomu cíli by neměla sloužit ani technika, ale měla by uchovávat dosažený stav, případně pozvedat příslušné společenství k vyššímu životnímu standardu – ovšem jen s ohledem na dostupnost a uchování zdrojů pro další generace. Růstový imperativ jako takový ani jedné ze zmíněných koncepcí není vlastní a stejně tak oběma fenoménům nejde pouze o „jakýkoliv rozvoj“, ale jen o takový, který by bylo možné realizovat v dlouhém časovém horizontu – jde jim tedy především o trvale udržitelný rozvoj, a to celé *společnosti*.¹⁰⁶

Pro potřeby ustáleného stavu Daly požaduje zřízení nástroje, který by zajistil snížení míry nerovnosti. Zdánlivě nenápadný požadavek na zřízení příslušné výkonné instituce je ovšem stěžejním prvkem Dalyho koncepce. Rovněž tuto potřebu družstva splňují, a to už jen ze své podstaty, např. předpokladem rovnosti členů, kdy každý má vždy pouze jeden rozhodovací hlas a při rozhodování nemá vliv výše vkladu či podílu do družstva vloženého. Což zajišťuje redistribuci příjmů, na které se družstevníci usnesou. Odpadá tak velká část nejisté agendy, jež se musí zajistit při kolektivním vyjednávání mezi zaměstnavatelem a zaměstnanci. To je nutné většinou vést u běžného vlastnění podniků držiteli kapitálu, navíc v takovém případě jednání nezasahuje do mezd managementu, na rozdíl od družstevnictví, kde je rozhodování vpravdě demokratické. Při kapitálovém

¹⁰⁶ Jak např. uvádí Němcová (1999, s. 10) „Družstva mají usilovat o trvale udržitelný rozvoj společnosti. Zásada mezidružstevní spolupráce s cílem posilovat akční jednotu družstevního hnutí jako celku byla schválena na 23. sjezdu International Co-operative Alliance ve Vídni v roce 1966.“ (s. 9).

vlastnění podniku nemají zaměstnanci vliv na distribuci nového a nového bohatství, jehož tvorba je hlavním účelem a cílem příslušného podniku. Naopak u družstevního vlastnictví je případné rostoucí bohatství pouze nedílnou součástí jeho úspěšné existence a prosperujícího fungování, bez prioritního záměru na jeho tvorbu (zde jsou priority seřazeny jinak).

Z analýzy je myslím patrné, že dva základní požadavky na instituce, které by skrze své principy měly zajistit funkčnost ekonomického systému ustáleného stavu, družstevnictví splňuje. Třetím požadavkem je udržení stálé populace, a to již není v principech družstva explicitně zahrnuto. Je možné si položit otázku, zda to v zásadách a chování družstev není zahrnuto alespoň implicitně, případně do jaké míry. Na první pohled je zřejmé, že priority družstevnictví rozhodně nejsou v bezmezném rozšiřování populace. Jedním z principů je *spoluodpovědnost za společenský vývoj*, a jestliže by společnost měla být ohrožována nadměrným růstem populace, tak řídí-li se družstvo vlastními principy, mělo by podnikat všechny kroky, aby se tomuto ohrožení (ve formě nadměrného růstu populace) zamezilo, jelikož dle obecných zásad nese družstvo na svých bedrech požadavek *sociální odpovědnosti a péče o ostatní*. Lze tedy konstatovat, že družstevnictví tak ze svého principu vychází vstříc i potřebě kontroly populačního růstu, přestože tento požadavek nepřijímá přímo inherentně za svůj. Můžeme jen předpokládat, že družstva by ho v naléhavém případě byla schopna zahrnout do svých zásad, jelikož vznikala na základě nutnosti zachování ekonomické existence jedinců a uchránění si jisté životní úrovně v určitých mezích, tedy k zajištění sociální vyrovnanosti a soudržnosti společnosti, tak aby se mohla i nadále rozvíjet bez nadměrného hromadění hmotných statků. Proto by družstevnictví v budoucnu mohlo zmíněný požadavek vtělit do svých zásad i explicitně. V kombinaci všech uvedených principů, zásad a historických podnětů k založení a fungování družstev lze zodpovědně konstatovat, že družstvo má tendenci se samo o sobě tímto třetím požadavkem ekonomické koncepce *ustáleného stavu / steady-state* řídit.

8.6 Kritika družstevnictví a ekonomiky ustáleného stavu (Steady-State)

Z pohledu ekonomie hlavního proudu je současná ekonomika dobře fungujícím tržním systémem. Je založena převážně na neoklasické ekonomii, která je velmi dobře ukotvena v hlavních politických systémech a jejím hlavním předpokladem jsou trhy, které se samy, prostřednictvím fungování „neviditelné ruky trhu“, automaticky čistí a dosahují

tak rovnováhy. Neoklasičtí (resp. neoliberální) ekonomové jsou přívrženci koncepce *laissez faire* a staví se proti státním zásahům a regulacím, jelikož je považují za pouta omezující volné (a správné) působení přirozených ekonomických zákonitostí a pravidel. Bývají zpravidla zastánci konceptu racionálního spotřebitele a přiklánějí se k subjektivismu a principu neměřitelnosti užitku. Z tohoto jejich ekonomického pohledu pramení hlavní kritické výtky vůči jednak družstevním koncepcím, jednak i celému ekonomickému konceptu *ustáleného stavu / steady-state*. Kromě výtek ze strany ekonomického mainstreamu lze nalézt i další dílčí kritiky, které vycházejí buď z jiných ekonomických koncepcí nebo též z akademické sféry. Představím zde výběrově některé sporné otázky a pokusím se na ně najít odpovědi.¹⁰⁷

8.6.1 Efektivita

Družstevnictví je například kritizováno za svou neefektivitu ve vztahu k vlastní produkci, za malou ekonomickou efektivnost, a to ve srovnání s jinými organizacemi, které fungují především na základech kapitalistického systému a jsou vlastněné investory (např. Sexton a Iskov 1993). Co však je tato již několikrát zmiňovaná efektivita? Slovník cizích slov říká: za efektivitu výroby je považována „*účinnost prostředků vložených do výroby hodnocená z hlediska jejich výsledků*“ (Kraus 2005). Jinak řečeno, s co nejmenšími vstupy dosáhnout maximálních výstupů neboli co nejméně vložit a co nejvíce získat. Hlavní proud ekonomického myšlení dnešního světa je založen na tezi, že investoři vkládají svůj kapitál do produkce za účelem zisku a jeho dalšího rozmnožení, což má být jejich hlavní motivace a „motor“ celé takto založené ekonomiky. Jestliže to maximálně zjednodušíme, tak lze říct, že principem takto založené efektivity je co nejméně financí¹⁰⁸ vložit a co nejvíce vydělat. V tom však obecně můžeme spatřovat základní problematiku, jelikož investor ve snaze maximalizovat tuto efektivitu (tedy svá pozitiva) se snaží co největší část nákladů přenášet jinam. Mnohé náklady jsou externalizovány a pak je nese společnost, životní prostředí, zákazníci, zaměstnanci atd. – právě na ně zmíněná snaha

¹⁰⁷ V rámci této práce se soustředím na kritické výtky mně známé a podle mého názoru podstatné. Z důvodu omezenosti rozsahu této práce lze však celou problematiku představit pouze zběžně. Proto i mé odpovědi jsou stručné a jsem si často vědom toho, že by bylo potřeba je více propracovat. To by však vydalo na mnohem obsáhlejší práci. Zde prezentovaný rozbor kritiky a nástin odpovědí tak může působit vágně a možná i poněkud nepřesně. Nicméně si myslím, že zde uvedené odpovědi, i přes svou krátkost a omezení, jsou v rámci zde provedeného nástinu celé problematiky adekvátní.

¹⁰⁸ Za „finance“ lze v tomto případě dosadit i jiné položky, jako je např. obecně kapitál, *know how*, energie apod.

o efektivitu deleguje mnoho negativních dopadů, aby rozdíl mezi náklady a výnosy byl co možná největší. V tomto případě má efektivita negativní účinek na vývoj lidské civilizace (jak se tato práce snaží prokázat). Těmto negativům se snaží vyhnout a vzdorovat nejen ekonomie založená na principu ustáleného stavu / steady-state, ale ze svého principu i družstevnictví, které se samozřejmě taktéž snaží s co nejmenším vstupem dosáhnout co nejlepšího výstupu. Zásadní rozdíl však spočívá mezi kvantitou a kvalitou – družstvům zde nejde o *maximálně možný* výstup, ale o co *nejlepší* výstup. S požadovanou kvalitou výstupu souvisí to, že nesmí být na úkor základních životních principů a hodnot, což je jednou z důležitých družstevních zásad.

Jiné kritické hlasy se týkají efektivity řízení (např. Jossa 2009). Kritika je vedena z pohledu údajně málo efektivního řízení v družstevním principu hospodaření. Jednak proto, že v družstvu jsou rozhodovací pravomoci rozloženy mezi všechny družstevníky a v důsledku toho je prý rozhodování pomalé nebo zdlouhavé, jednak i proto, že u družstevního hospodaření je prý málo efektivní, tj. nedostatečně proveditelná a málo účinná, monitorovací schopnost a dohled nad pracovní morálkou a výkonností pracovníků.¹⁰⁹

K rozhodovacím pravomocem lze podotknout, že v obdobné pozici se nacházejí i velké nadnárodní korporace a akciové společnosti, kde je mnoho investorů a akcionářů, a přitom tyto „mamuti“ podniky jsou často brány za vzor efektivity. Oba systémy jsou (a u družstev mohou být) řízeny *nájemným* managementem, který na jednu stranu podléhá kontrole družstevníků a na druhé kontrole akcionářů a investorů.

V předchozí části práce¹¹⁰ se v souvislosti s politikou velkých obchodních řetězců poukazuje na to, že řídicí pracovníci ztrácejí kontakt s lokalitou, kde velká organizace působí, že neznají přesně její potřeby a preference. Rozhodují tak o záležitostech, o kterých mají jen zběžné či zprostředkované informace, a svá rozhodnutí opírají např. jen o určité obecné modely, které však v dané lokalitě nemusí mít svou platnost. Pak často nejednají adekvátně tomu, co místní trh a specifika vyžadují, a rozhodují tak, jak ze svého pohledu považují za efektivní. V tomto ohledu je družstevní vedení stále více v kontaktu s potřebami lokality a zná lépe cílovou skupinu a její potřeby. Proto mohou být direktivy

¹⁰⁹ Toto jsou kupříkladu pouze dva základní prvky monitoringu.

¹¹⁰ Kapitola 7.5 *Zpět do Evropy*.

vedení družstevních subjektů i efektivnější, než jak je tomu u velkých korporací, i když třeba nebudou tak rychlé nebo okamžité.

K monitorovací účinnosti lze konstatovat, že ačkoliv družstvo nemusí mít přímý dozor, např. v jedné za to odpovědné osobě, je pravděpodobně více pod dohledem, a to na základě společného vlastnictví a produkce, za kterou je stejně demokraticky zodpovědný každý člen. Ačkoliv za monitorovací funkci nemusí být nikdo přímo zodpovědný, u družstev tato leží na všech členech a dá se konstatovat „*sto párů očí je lepší než jeden*“.¹¹¹ Monitoringem se tedy zabývají všichni členové družstva a projevují si důvěru a toleranci bez neblahých restrikcí, a proto činnost v družstvu může přinášet větší „pracovní“ pohodu a zodpovědnost.

8.6.2 Velikost

Pokud družstvo dosáhne jisté velikosti, nastává nebezpečí, že se postupně odcizí svým vlastním principům, a to z těchto důvodů: 1. ztrácí se vzájemná monitorovací schopnost; 2. vyprchává původní družstevní étos (Johanisová 2014a, 2017); 3. struktura družstva se stává složitější, takže členové ztrácejí přehled a nakonec i důvěru v jeho principy (Nilsson et al. 2009).

Tento fenomén není nepřekonatelným problémem, i když je závažný. Je zde reálné nebezpečí ztráty nebo částečné ztráty základních zásad či spíše jejich devalvace. Se vzrůstem družstva ztrácejí členové plnou kontrolu a důvěru ve vedení, což nemusí mít vliv na činnost družstva dle jeho principů. Družstvo je efektivnější, ale může se přibližovat k formě kapitálových akciových společností, a to znamená přejímat i jejich některá negativa, která však nedosahují takových zásadních rozměrů, aby k jejich potlačení bylo třeba většího úsilí.

Aby část energie vedení družstva nebyla spotřebovávána pouze na strukturální údržbu systému, je třeba si výše zmíněná nebezpečí včas uvědomit a s případně započatým rozšiřováním přijmout taková opatření, aby byly co nejvíce potlačeny možné negativní dopady, aby je bylo možné řešit s co nejmenší dodatečnou energií. Jako další možné, byť ne zcela systémové opatření lze provést diverzifikaci a rozdělování do menších autonomních jednotek, které by byly relativně nezávislé, ale vnitřně provázané. Toto

¹¹¹ „...a hundred pairs of eyes are better than one“ (Jossa 2009, s. 363).

spojení by pak bylo možné modifikovat na úrovni nezávislých jednotek. Mohlo by se jednat o smíšenou formu ležící někde mezi oborovými svazy (které však trpí stejným nedostatkem, a to „uzurpováním moci“)¹¹² a velkou družstevní jednotkou, avšak při větší nezávislosti a rozhodovacích pravomocích samostatných jednotek, které budou rozhodovat především ve prospěch svých členů a zároveň s ohledem k celku, a to nejen družstva či svazu, ale i pokud možno k celé společnosti a přinejmenším ve vztahu k místnímu společenstvu.

K překonání toho problému je třeba hledat variabilní řešení systémového propojení jednotek. V určitých případech bude fungovat jedno řešení a jindy zas jiné. Je třeba neustálé tvořivosti a hledání funkčních řešení, která se v závislosti na situacích mohou měnit. Pružné přijímání různých strategií je třeba pevně ukotvit do družstevní struktury, a to tak, aby to odpovídalo družstevním principům a zásadám.

8.6.3 Strategická důležitost

Další významná kritika směřuje k nemožnosti na základě družstevních principů řídit strategicky důležité podniky a odvětví, na kterých je závislá existence celých státních útvarů, jako jsou např. některá strategická odvětví průmyslu. Podle těchto postojů nelze družstevně řídit např. jadernou elektrárnu apod. Druhou výtkou s tím související je neefektivní řízení větších celků, anebo přímo nemožnost řídit „podniky“, jako jsou například nemocnice či celonárodní a centrální zdravotní pojištění, nebo dokonce řídit podniky a odvětví v nadnárodní úrovni, které jsou nyní řízeny a spravovány korporacemi a velkými akciovými společnostmi (Rynda 2018).

Tato výtky je jistě oprávněná, nicméně na druhou stranu je možné v praxi vidět družstva, která působí v nadnárodní úrovni s pobočkami po celém světě (viz Mondragon), nebo působí bezmála na celém území Evropy (viz banka JAK). Dalším příkladem mohou být *takeovers* v Argentině, kde na družstevních principech vlastnění a řízení fungují i velké výrobní podniky. V neposlední řadě může být příkladem nadnárodní spolupráce i sám *Mezinárodní družstevní svaz (The International Co-operative Alliance)*, působící celosvětově a zastřešující a koordinující družstevní činnost.

¹¹² Toto téma traktuje například Nad'a Johanisová (2014b, s. 71, nebo 2013, s. 52 a jinde).

K tomu všemu musíme na celou věc pohlížet i z jiné perspektivy, a to z pohledu *třetí vlny*. Tento fenomén popisují manželé *Alvin a Heidi Tofflerovi* (Toffler 2001) jako revoluce společnosti, které probíhaly v průběhu rozvoje civilizace – první vlnou byla zemědělská revoluce, následovala průmyslová revoluce a jako třetí vlnu dle této teorie můžeme označit pojmem informační revoluce. V teorii, která může být dle Tofflerových označena jako fenomén třetí vlny, se hovoří o přechodu od velké a koncentrované masové průmyslové výroby k výrobě pružné a v podstatě malosériové. Technologie se totiž rychle mění a je potřeba se rychle přizpůsobovat a uvádět v život rychlé inovace, při kterých není nutnost masového měřítka, jelikož v době informační revoluce lze výrobu velmi rychle koordinovat s aktuálními požadavky trhu a relativně malé výrobní celky tak mohou efektivně kooperovat na globálních trzích. V této souvislosti pak můžeme hovořit o globalizaci.¹¹³ O tomto jevu – prolínání lokálních problémů s globálními otázkami – píše například *Eva Fraňková* (2015). V uvedené publikaci *Lokální ekonomiky v souvislostech* navíc uvedené otázky uvádí do spojitosti s družstevnictvím a zajímavě též s nerůstovým hnutím. Velmi zjednodušeně lze akcentovat, že ve světě „za třetí vlnou“ je možné z lokálně zakotveného družstevnictví působit na globální úrovni a v celosvětových rozměrech ovlivňovat nejen činnost a „produkci“¹¹⁴ samu, ale usměrňovat i její způsob a rozvoj. Nadchází tak možná nové období, v němž velké průmyslové celky, vlastní ekonomickému systému druhé vlny (dle Tofflerových), která vzešla z průmyslové revoluce, ztrácí svůj význam a nastává místo pro menší lokální závody. Tak jak jsme toho svědky u malých družstevních výrobců energie v Dánsku (Polanecký in Švihlíková a Fiala 2018, s. 20–21).

8.6.4 Mimo kapitalistický systém

Pohybuje se ekonomika *ustáleného stavu / steady-state* stále v rámci ekonomiky založené na principech kapitalismu, kterému je inherentní právě neustálý růst? *Richard Smith* (2010) na základě rozboru Dalyho tezí a analýzy principu kapitalismu tvrdí, že

¹¹³ Globalizace: „*existence a řešení globálních, celosvětových problémů na lokální, místní úrovni*“ (Kraus 2005)

¹¹⁴ Pojem „produkce“ bychom měli chápat komplexně, ve všech třech jeho základních významech. Slovník cizích slov (Kraus 2005) výrazem *produkovat* míní: 1) vyrábět, pěstovat, získávat určité předměty nebo těžit; 2) vytvářet, tvořit literární, umělecké dílo; 3) organicky vytvářet.

Proto je třeba brát v potaz, že produkce neznamená pouze výrobu, ale i tvorbu – a s tím je spojeno i vytváření společenských vztahů, etických norem a působení na jedince. S tím souvisí i nejen utváření společnosti a formování institucí jako procedur, ale i působení a motivace k utváření institucí jako organizací zaštiťujících a tvořících pro to vše v systému příhodné prostředí.

hospodářský systém ustáleného stavu nemůže být kompatibilní se systémem kapitalistickým, a dále že teze ekonomiky ustáleného stavu stojí stále na základech mainstreamové ekonomie, proti které se vymezuje, a tudíž vylučuje a popírá sebe sama. Proto nemůže být nikdy prakticky funkční. „*Jak by však mohla vůbec existovat kapitalistická ekonomika, která kvantitativně neroste?*“ ptá se Smith (2010, s. 33). Dalyho systém je postaven stále na kapitalistické tržní ekonomice a volném obchodu, ale odmítá důsledky tržního hospodářského rozvoje, a tak „*ekonomika ustáleného stavu je vnitřně chybná, protože se do značné míry spoléhá na neoklasicistní teorii a uvažování,*“ vede kritiku podobně, ale prohloubeněji Pírgmaier (2017, s. 59). Růst, který pohání ekonomiku, musí pokračovat, jinak by docházelo k omezení výroby, k masové nezaměstnanosti a s tím spojeným ekonomickým i sociálním důsledkům atd. Pak je třeba se ptát: „*Proč by někdo chtěl kapitalismus v ustáleném stavu?*“ (Smith 2010 s. 34). Podle Smitha je model Dalyho ekonomiky jako *kapitalismu s lidskou tváří* pouhou utopií. Oba kritici pak docházejí k prakticky obdobným závěrům: „*Je zapotřebí nové a důsledné teorie politické ekonomiky životního prostředí v heterodoxních liniích.*“ (Pírgmaier 2017, s. 52). Anebo jinak, je prý třeba hledat a budovat nový model „*funkční postkapitalistické ekologické ekonomiky, ekonomiky lidí pro lidi, která je zaměřena na výrobu z důvodu potřeby, nikoli pro zisk.*“ (Smith 2010, s. 42). Co by to pak mělo být za socio-politicko-ekonomický systém – „*socialismus?*“, nebo „*ekonomická demokracie?*“ „*Říkejme tomu, jak chceme. Jakou jinou možnost však máme? Bud' zachráníme kapitalismus, nebo zachráníme sami sebe. Nemůžeme zachránit obojí.*“

Lawn (2011) na to odpovídá, když reaguje přímo na Smithův článek rok poté. Podle něj kritika neprokazuje neživotaschopnost ekonomiky *ustáleného stavu / steady-state*. Smithova kritika se především soustředila na určitý typ kapitalistického systému, ve kterém *růst* musí neustále růst, a dále pouze na tezi nepravděpodobnosti, že by společnost spořádaně přešla jen tak k ustálenému stavu ekonomiky dle Dalym navrženého systému. Tedy že by postupně a dobrovolně přistoupila na kvalitativní zlepšování místo tak lákavého a zažitého zlepšování kvantitativního. Rozhodně nelze nesouhlasit: růstová ekonomika musí růst a společnost se drží raději „*zajetých kolejí*“ a známých jistot, než aby se sama „*vrhla*“ do alternativy, i když vidí a zná devastující účinky a obecné negativní dopady. Jako jediná možnost se proto jeví posun ekonomiky tak, aby se dostala do ustáleného stavu. Musíme proto vycházet ze stavu soudobého, který je založen na všem dobře známé a fungující ekonomice – tedy takové, která se tak jeví, pokud se neprojeví

nebo neakcentují její negativní dopady. Ty však začínají být stále očividnější, a to i přesto, že současná společnost je poněkud zahlcena informačním bohem, ve kterém v toku nepodstatných a z celkového hlediska zcela marginálních informací se ztrácejí ty podstatné, či dokonce fatální. V tzv. tržní ekonomice tak postupně na povrch vycházejí jistá selhání trhu, ke kterým ostatně mají volné a neregulované *laissez fair* trhy sklon. Proto jsou nezbytné jisté vládní intervence, potřebné ke specifickým zásahům do ekonomiky a jejímu směřování. Takováto omezení jsou ostatně i ve všech *laissez fair* ekonomikách více či méně přítomná – není kupř. možné obchodovat s drogami, volně prodávat a kupovat zbraně (přínejmenším na evropském kontinentě to není možné bez zvláštních povolení a omezení), bez omezení volně prodávat životu nebezpečné látky apod. Ve společnosti vždy dochází k zákonným regulacím, které mají společnost usměrňovat a vést ke zdravému rozvoji. „Celkově vzato je mylné tvrdit, že ekonomický systém, charakterizovaný větší vládní intervencí než jiný, je méně kapitalistický systém. Mohla by to být jednoduše společensky prospěšnější forma kapitalismu.“ (Lawn 2011, s. 2). Soudobá ekonomika, založená na zhodnocování kapitálu a formovaná neoklasickou ekonomikou, je tak pevným fundamentem, od kterého je možné se odrazit.

8.6.5 Tržní mechanismy

Na Pirgmaierovu kritiku reaguji *Joshua Farley* a *Haydn Washington* (2018) článkem, kde předložené výtky analyzují, komentují a celou problematiku dále rozvádějí. Poukazují na to, že s Pirgmaierovými tezemi lze do jisté míry a z určitého pohledu souhlasit. Nicméně argumentují tím, že jeho kritika není plně relevantní. Ukazují ekonomiku ustáleného stavu / stedy-state jako neadekvátnější řešení soudobé ekonomiky. Ta totiž může ohrožovat samu existenci naší civilizace, kdy současný vývoj, bude-li směřovat stejným směrem a nezměněn, dojde dříve či později k propadu a k existenčním problémům celé společnosti. To je nutné zastavit. Proto musíme přijmout taková opatření, která změní lidské postoje a umožní nové institucionální rámce. Cesta „nejmenšího odporu“ je vyjít ze soudobého ekonomického systému, kde jsou již zavedeny různé ekonomické funkční nástroje, které původně volný trh regulují a usměrňují. Jimi jsou např. progresivní zdanění a ekologické daně, poplatky či další podle jejich názoru pozitivní prvky, jako jsou emisní obchodovatelné povolenky atd. To vše jsou tržní nástroje nikoliv

k apriornímu stanovení cen, ale k určování¹¹⁵ cen podle okolností – a zde se pohybujeme na poli poptávky a nabídky, která napomáhá určité distribuci zdrojů a bohatství. „*Cenový mechanismus rychle přenáší důležité informace o preferencích spotřebitelů a výrobců decentralizovaným způsobem. [...] Cenový mechanismus na konkurenčních trzích však může poskytnout užitečnou zpětnou vazbu.*“ (Farley a Washington 2018, s. 446).¹¹⁶ To je stále platné hledisko, které je možno plně využít se svobodnou volbou v daných mezích. Je třeba postupovat dále, reagovat na současnou situaci a přijímat nová progresivní opatření. Proto i Daly v koncepci ekonomiky ustáleného stavu / stady-state „*se výslovně a opakovaně snaží omezit rozsah trhů zavedením mnoha různých smyček zpětné vazby pro regulaci systému a upřednostněním potřebných ekologická a etická rozhodnutí před alokační účinností*“. (Farley a Washington 2018, s. 447).¹¹⁷

8.6.6 Shrnutí

Kritiky nám odhalují případné slabiny jak družstevnictví, tak i princip ekonomiky *ustáleného stavu / steady-state*. Některé se ukazují jako neoprávněné a jiné mohou být konstruktivní a je třeba brát je v potaz. Žádná z nich však kriticky neohrožuje vnitřní principy obou fenoménů. Družstevnictví je živoucí a plně funkční systém, a to již bezmála dvě století. Má jistá omezení, která jsou, jak se ukazuje, v dnešní době informační revoluce, jež se „nese“ na nové vlně, méně a méně závažná. Družstevnictví se může v souladu s onou *třetí vlnou* spíše rozvíjet a více uplatnit v širším rámci hospodářství a podpořit rozvoj, který je trvale udržitelný, a to nejen ekonomicky, ale především lidsky a společensky.

¹¹⁵ „*While Daly repeatedly emphasizes that “ecological and ethical decisions are price determining, not price determined”* (Farley a Washington 2018, s. 446). Je zde patrné rozlišování *determining* vs. *determined*, které je nutno brát na zřetel a rozlišovat to i v interpretaci. V originálním pojmu *determining* (určit, zjistit, stanovit) je nutné vidět, že označuje něco, k čemu *vede volba*. Oproti tomu je zde pojem *determined* (rozhodně, rezolutně, determinovaně), což v tomto případě je nutno interpretovat jako něco, co vede k *direktivnímu určení*. Tím je Dalym rozlišováno, jestli cena bude stanovena trhem či jiným mechanismem na základě racionální a svobodné volby; anebo bude určena nějakým výkonným orgánem (což je podle něj, a nejen podle něj, vždy „špatné“ či rozhodně nevýhodné nebo méně výhodné, až nevhodné).

¹¹⁶ [Vlastní překlad] „*The price mechanism rapidly transmits important information about consumer and producer preferences in a decentralized way. [...] The price mechanism in competitive markets can nonetheless provide a useful feedback loop.*“

¹¹⁷ [Vlastní překlad] „*Daly explicitly and repeatedly seeks to limit the scope of markets by introducing many different feedback loops to regulate the system, and prioritizing the necessary ecological and ethical decisions over allocative efficiency.*“

U ekonomického systému *ustáleného stavu / steady-state* koncipovaného *Hermanem Dalym* je jeho založení na systému současné ekonomiky více výhodou než nevýhodou. Mainstreamovou ekonomii se snaží modifikovat a usměrňovat, protože je to systém ve svém jádru funkční, jen je třeba volit nové imperativy.

8.7 Úsudek a zhodnocení

V analýze provedené v této práci se ukazuje, jak praktikování zásad neoklasické (neoliberální) ekonomie přináší jednak poškozování životního prostředí, jednak nadměrné čerpání neobnovitelných zdrojů a dále dochází ke celé řadě vedlejších, v zásadě negativních externalit a dopadů a vlivů, které způsobují nejen společenské problémy, ale i prokázanou změnu klimatu. Tato mainstreamová ekonomie je založena na růstovém imperativu, od něhož je třeba se oprostit a zastavit kvantitativní růst, který vede k exploataci zdrojů. Řešení problematiky neomezeného růstu v omezeném prostoru navrhuje ve svých publikacích Herman Daly, jeden z hlavních zakladatelů a zastánců tzv. ekologické ekonomie, a to svou koncepcí ekonomiky ustáleného stavu (*Steady-State Economy*). K praktickému dosažení takovéto ekonomiky navrhuje tři cesty / tři pilíře, pro které je třeba hledat instituce, jež by ekonomiku dovedly ke kýženému ustálenému stavu. K tomu je třeba zavést určité regulace jednak ekonomického systému, který tak bude veden patřičným směrem, jednak celé společnosti, jež tak bude směřována k trvalé udržitelnosti a prosperitě. Vytvořit takovouto regulaci a systematicky iniciovat vhodnou redistribuci shora je nicméně dosti problematické. V průběhu dvou století se osvědčila instituce družstevní ekonomiky a řízení podniku. Ta je schopna koexistence s mnoha ekonomickými systémy, jak se v průběhu doby ukázalo, a to s dostatečnou stabilitou a odolností při nejrůznějších hospodářských krizích a ekonomických turbulencích. Družstevnictví navíc z velké části vyhovuje všem hlavním předpokladům ekonomické koncepce *ustáleného stavu / steady-state*. Je přitom navýsost demokratickou institucí a funguje na tržních principech. A zejména: družstevní principy stojí mimo imperativ růstu a díky svým zásadám je družstevnictví samo schopno aplikovat potřebnou míru redistribuce, kterou systém *steady-state* požaduje. Hlavní předností družstevnictví je jeho působení zdola, ale i jeho působení horizontální (působení entit mezi sebou). Lze proto konstatovat, že na hlavní výzkumnou otázku, *zda družstevnictví může fungovat jako jeden z možných nástrojů ekonomického konceptu Steady-State*, musíme odpovědět pozitivně. Družstevní principy (které jsou s konceptem plně kompatibilní), podniky a instituce na

nich postavené, by se tak v budoucnu mohly stát vzorovým instrumentem reálného praktikování zásad *ekonomiky ustáleného stavu (Steady-State Economy)*. Na otázku, zda je koncepce ekonomiky ustáleného stavu funkční a životaschopná, je možné odpovědět, že existují nástroje, které mohou tuto koncepci oživit, nicméně pro její plnou funkčnost je potřeba vytvářet další podporu a že plnou funkčnost některé nástroje samy neudrží. Na závěr nezbývá nic jiného než konstatovat, že družstevnictví disponuje reálnými prostředky a instrumenty, které mohou tento systém ekonomiky ustáleného stavu (Steady-State Economy) naplnit.

Je však třeba brát v potaz, že družstevní systém je budován na společném rozhodování mnoha jedinců, kteří v této struktuře vedení a hospodaření kooperují a participují. Je zde mnoho psychologických aspektů, které celou funkčnost a stavbu družstevního systému ovlivňují a mohou komplikovat. Nicméně určité slabiny jsou vyvažovány pevnými základy, je-li odhodlání držet se záměru participujících a idejí družstevnictví. Avšak lidské vlastnosti zde hrají větší roli, celý systém mohou narušovat, a proto je třeba stále hledat řešení a modifikace, k čemuž musí být jednak vůle, ale i zdravá racionalita a schopnost připustit si problém a vnímat názory druhých členů.

Podle mého soudu a zkušenosti, je třeba u družstev brát v potaz jejich omezení a slabiny a neustále hledat cestu, jak stavbu celého systému vylepšit, podpořit a vést apel na logiku družstevních principů, které je třeba vnímat více do hloubky.

9. Epilog

Družstva bychom měli považovat za jeden z hlavních pilířů ekonomiky ustáleného stavu, jak uvádí Nad'a Johanisová, už jen z jednoho zásadního důvodu: „...protože cílem družstev není zisk, ale služba cílové skupině, je větší naděje, že budou uspokojovat skutečné a naléhavé potřeby. Tam, kde jsou skutečné potřeby uspokojeny, utichá volání po ekonomickém růstu.“ (Johanisová 2013, s. 52).

Pro nový systém, který nám umožní kvalitativní rozvoj, jenž by nahradil rozvoj kvantitativní (který není možné rozvíjet nekonečně z omezených zdrojů dosud uzavřeného systému Země) je potřeba hledat nové imperativy. Bylo by žádoucí nahradit kvantitativní příkazy *růstového imperativu* kvalitativními přístupy etickými, a to nejlépe *imperativem kategorickým*, tak jak jej traktuje Immanuel Kant (1785) ve svém díle *Základy metafyziky mravů*, vydaném prvně roku již roku 1785.

„Země pokrytá kouřem továren, třesoucí se shonem, chvějící se stovkou nových záření. Tento velký organismus žije nakonec jen pro novou duši a touto novou duší. Pod změnou věků – změna myšlení. Kde však hledat, kam umístit tuto jemnou a obnovnou změnu, která nijak nezměnila naše těla, a přece z nás učinila nové bytosti? Nikde jinde než v nové intuici, která mění jako celek tvář vesmíru, v němž se pohybujeme; jinak řečeno v jistém probuzení.“ (Teilhard de Chardin 1990, s. 180). Tudíž vše záleží na člověku, jaká bude jeho budoucnost a kam až dojde. „Je-li pokrok jen mýtem, to jest můžeme-li pochybovat o tom, je-li naše práce k něčemu, úsilí opadne a strhne ve svém pádu celou evoluci, protože tou jsme my sami.“ (tamtéž, s. 194). Jaká bude kvalita lidského života, záleží jen na nás – jestli se budeme nechávat vléci hmotou. „To je kvantitativní životní hodnota, měřená velikostí pole působnosti.“ Anebo se necháme přitahovat něčím vyšším, což je „hodnota kvalitativní, která se jako u každého biologického pokroku vyjadřuje vznikem specificky nového stavu vědomí.“ (tamtéž, s. 244).

10. Literatura

10.1 Knižní zdroje

- 1) ÅKERMAN, Johan, 1960. *Theory of industrialism: causal analysis and economic plans*. Lund social science studies: C. W. K. Gleerup.

[alternativně]

ÅKERMAN, Johan, 1980. *Theory of industrialism: causal analysis and economic plans*. London: Porcupine Press. ISBN-10: 0879918594, ISBN-13: 978-0879918590.
- 2) BAJO, Sánchez Claudia a Bruno ROELANTS, 2011. *Capital and the debt trap: learning from cooperatives in the global crisis*. New York, NY: Palgrave Macmillan. ISBN 9780230252387.
- 3) BALCAROVÁ, Jitka, KUBŮ, Eduard, a Jiří ŠOUŠA, eds., 2015. *Úvahy a stati o agrární modernizaci v českých zemích: in memoriam hospodářského historika Jaroslava Pátka*. Praha: Národní zemědělské muzeum. ISBN 978-80-86874-64-7.
- 4) BELL, Michael, 2004. *An invitation to environmental sociology*. 2nd ed. Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press. ISBN 0-7619-8775-4.
- 5) BERGER, Peter L., 1993. *Kapitalistická revoluce: padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa. ISBN 80-7115-042-8.
- 6) BIRCHALL, Johnston, 1997. *The international co-operative movement*. Manchester: Manchester University Press. ISBN 0-7130-4824-9 (0-7190-4823-0).
- 7) BIRCHALL, Johnston, 2011. *People-centred businesses: co-operatives, mutuals and the idea of membership*. New York, NY: Palgrave Macmillan. ISBN 978-0-230-21718-8.
- 8) BOULDING, Kenneth E., 1966. The economics of the coming Spaceship Earth. In: *Environmental Quality in a Growing Economy*. H. Jarrett, ed. Baltimore, Md.: Johns Hopkins Press. s. 3-14.
- 9) BOULDING, Kenneth E., 1970. *Beyond economics: essays on society, religion and ethics*. Ann Arbor: University of Michigan Press. ISBN 0472061674.

- 10) BRANIŠ, Martin, 1997. *Základy ekologie a ochrany životního prostředí: učebnice pro střední školy*. Praha: Informatorium. ISBN 80-86073-03-3.
- 11) CARSON, Rachel, 1987. *Silent spring*. 25th annivers. ed. Boston: Houghton Mifflin. ISBN 0-395-45390-9.
- 12) CONISBEE, Molly, 2003. *Ghost Town Britain: A Lethal Prescription the Impact of Deregulation on Community Pharmacies*. London: New Economics Foundation. 12 s. ISBN-10 1899407650, ISBN-13 978-1899407651.
- 13) COSTANZA, Robert a Herman DALY et al., 2015. *An introduction to ecological economics*. 2nd ed. Boca Raton: CRC Press. ISBN 978-1-56670-684-1 (Hardback), 978-1-4200-1267-5 (e-book).
- 14) CREMLYN, R. J. W., 1985. *Pesticidy*. Praha: SNTL – Nakladatelství technické literatury.
- 15) DALY, Herman E., 1968. On Economics as a Life Science. In: *Journal of Political Economy* [online]. 76(3), 392-406 [cit. 2019-10-04]. ISSN 00223808.
- 16) DALY, Herma E., 1971. Toward a Stationary-State Economy. In: HARTE, John a SOCOLOW, Robert H. *Patient earth*. New York: Holt, Rinehart, and Winston. ISBN 0-03-085103-3.
- 17) DALY, Herman E., 1972. In Defense of a Steady-State Economy. In: *American Journal of Agricultural Economics* [online]. 54(5), 945-954 [cit. 2019-10-04]. ISSN 00029092.
- 18) DALY, Herman E., 1973a. *Toward a steady-state economy*. San Francisco: Freeman. ISBN 0-7167-0793-4.
- 19) DALY, Herman E., 1973b. How to stabilise the economy. In: *Resurgence & Ecologist*. The Resurgence Trust, Bideford, Devon, United Kingdom, vol. 3, no. 3, s. 90-96. ISSN 0034-5970. Dostupné z:
<https://www.resurgence.org/magazine/ecologist/issues1970-1979.html>
- 20) DALY, Herman E., 1991. *Steady-state economics. Second Edition with New Essays*. Washington, D.C.: Island Press. ISBN 1-55963-071-X.

[první vydání]:

- DALY, Herman E., 1977. *Steady-state economics: the economics of biophysical equilibrium and moral growth*. W. H. Freeman, San Francisco. ISBN 0-71670-185-5.
- 21) DALY, Herman E. a Joshua FARLEY, 2010. *Ecological economics: principles and applications*. 2nd ed. Washington: Island Press. xxvii, 509 s. ISBN 978-1-59726-681-9.
[první vydání]:
DALY, Herman E. a Joshua FARLEY, 2004. *Ecological economics: principles and applications*. Washington: Island Press. xxvii, 454 p. ISBN 1-55963-312-3.
- 22) DALY, Herman E., 2014. *From uneconomic growth to a steady-state economy*. Northampton, Massachusetts: Edward Elgar Publishing. Advances in ecological economics. ISBN 1783479957.
- 23) DASTBAZ, Mohammad a Peter COCHRANE, eds., 2019. *Industry 4.0 and engineering for a sustainable future*. Cham, Switzerland: Springer Nature, xviii, 235 stran. ISBN 978-3-030-12952-1, ISBN 978-3-030-12953-8 (eBook).
Dostupné z: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-12953-8>
- 24) DAVIS, Frederick Rowe, 2014. *Banned: A History of Pesticides and the Science of Toxicology*. United States of America: Westchester Book Group. ISBN 978-0-300-20517-6 (print), 978-0-300-21037-8 (e-book)
- 25) DOHNALOVÁ, Marie, 2009. *Sociální ekonomika – vybrané otázky*. Praha: VÚPSV. ISBN 978-80-7416-052-3.
- 26) DOUTHWAITE, Richard, 1996. *Short circuit: strengthening local economies for security in an unstable world*. Dublin: Lilliput Press. ISBN 1-874675-60-0.
- 27) DINERSTEIN, Ana Cecilia, 2007. Workers' factory takeovers and new state policies in Argentina: towards an 'institutionalisation' of non-governmental public action? In: *Policy and Politics* [online]. 35(3), s. 529-550. United Kingdom: Copyright 2008 Elsevier B.V. [cit. 2020-01-12]. DOI: 10.1332/030557307781571641. ISSN 03055736.
- 28) DLOUHÁ, Jana, DLOUHÝ, Jiří a Václav MEZŘICKÝ, 2006. *Globalizace a globální problémy: sborník textů k celouniverzitnímu kurzu "Globalizace a globální problémy" 2005-2007*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Centrum pro otázky životního prostředí. ISBN 80-87076-01-X.

- 29) DOHNALOVÁ, Marie, 2009. *Sociální ekonomika – vybrané otázky*. Praha: VÚPSV. ISBN 978-80-7416-052-3.
- 30) DOHNALOVÁ, Marie, 2012. *Sociální ekonomika, sociální podnikání: podnikání pro každého*. Praha: Wolters Kluwer Česká republika. ISBN 978-80-7357-269-3.
- 31) DOUTHWAITE, R. J. 1993. *The growth illusion: how economic growth has enriched the few, impoverished the many, and endangered the planet*. U.S. ed. Tulsa: Council Oak Books. ISBN 0-933031-74-2.
- 32) *Družstevnictví pro 21. století: Pražská škola alternativ – sborník 05*. 2012. Praha: Ekumenická akademie Praha. ISBN 978-80-87661-02-4.
- 33) FARLEY, Joshua a Haydn WASHINGTON, 2018. Circular Firing Squads: A Response to 18 The Neoclassical Trojan Horse of Steady-State Economics 19 by Pirgmaier. In: *Ecological Economics* [online]., 147, 442-449 [cit. 2020-04-26]. DOI: 10.1016/j.ecolecon.2018.01.015. ISSN 09218009.
- 34) FLECHA, Ramon a Ignacio Santa CRUZ, 2011. Cooperation for Economic Success: The Mondragon Case. In: *Analyse & Kritik: Journal of Philosophy and Social Theory* [online]. 33(1), s. 157-170. Düsseldorf: DE Gruyter [cit. 2020-01-18]. DOI: 10.1515/auk-2011-011, ISSN 0171-5860, ISSN 2365-9858 (online) .
- 35) FOSTER, John Bellamy, CLARK, Brett a Richard YORK, 2010. *The ecological rift: capitalism's war on the earth*. New York: Monthly Review Press. ISBN 978-1-58367-218-1.
- 36) FRAŇKOVÁ, Eva, 2015. *Lokální ekonomiky v souvislostech, aneb, Produkce a spotřeba z blízka*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-7740-9, ISBN 978-80-210-7741-6.
- 37) FROMM, Erich, 2004. *Obraz člověka u Marxe*. Brno: Marek. ISBN 80-86263-53-3.
- 38) GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas, 1966. *Analytical economics: issues and problems*. Cambridge: Harvard University Press.,. xvi, 434 s.
- 39) GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas, 1971. *The entropy law and the economic process*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. ISBN 0674257804.
- 40) GIDDENS, Anthony, 2003. *Důsledky modernity*. 2. vyd. Praha: SLON. POST (Postmoderní sociologické teorie). ISBN 80-86429-15-6.

- 41) GORE, Al. 1994. *Země na misce vah: ekologie a lidský duch*. Praha: Argo. ISBN 80-85794-21-7.
- 42) GUTH, Jiří et al., 2015. *Družstevnictví v kostce* [online]. Praha: Alternativa zdola. [cit. 2015-03-20]. Dostupné z: <http://alternativazdola.cz/brozura-druzstevnictvi-v-kostce/>
- 43) HÁJEK, Jan, 1999. Úvěrová soustava českých zemí d r. 1914. In: HÁJEK, Jan a Vlastislav LACINA. *Od úvěrních družstev k bankovním koncernům*. Praha: Historický ústav AV ČR. ISBN 80-85268-93-0.
- 44) HÁJEK, Jan, 2008. Kampelička semper viva aneb Tři životy Františka Cyrila Kampelíka. In: ŘEPA, Milan (ed.). *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha: Historický ústav 2008. ISBN 978-80-7286-139-2.
- 45) HÁJEK, Jan, 2014. Proměny hospodářství: Od tradiční výroby k industriální. In: HLAVAČKA, Milan a kol. *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav 2014. ISBN 978-80-7286-207-8.
- 46) HÁK, Tomáš, 2015. *Metabolismus společnosti: materiály, energie a ekosystémy*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-2799-1.
- 47) HANIBAL, Jaromír a Petr RAAB, 1979. *Znečišťování ovzduší a jeho soudobé problémy*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.
- 48) HARDIN, Garrett James, 1999. *The ostrich factor: our population myopia* [online]. New York: Oxford University Press [cit. 2019-09-24]. ISBN 0-19-512274-7, ISBN-13 9780195122749. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/natl/Doc?id=10279132>.
- 49) HAŠEK, Milan, 1968. *Čistota ovzduší*. 1. vyd. Praha: Práce.
- 50) HAJŠLOVÁ, Jana et al., 2004. *Osud prostředků pro ochranu rostlin v potravním řetězci člověka*. Projekt 1/2004, Vědecký výbor fotosanitární a životního prostředí. Praha: Výzkumný ústav rostlinné výroby.
- 51) HAJŠLOVÁ, Jana et al., 2005. *Rezidua pesticidů v ovoci a zelenině, možnosti minimalizace*. Projekt 11/2005, Vědecký výbor fotosanitární a životního prostředí. Praha: Výzkumný ústav rostlinné výroby.

- 52) HORKÝ, Ondřej a Tomáš PROFANT, 2015. *Mimo Sever a Jih: rozumět globálním nerovnostem a rozmanitosti*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů. ISBN 978-80-87558-18-8.
- 53) HUBA, Mikuláš a Ivan RYNDÁ, eds., 2005. *Josef Vavroušek: na cestě k trvalé udržitelnosti: sborník k nedožitým 60. narozeninám*. Brno: Veronica. ISBN 80-239-5067-3.
- 54) JAMESON, Conor Mark, 2012. *Silent Spring Revisited*. London: Bloomsbury Publishing Plc. ISBN 978-1-4081-5760-2 (print), 978-1-4081-5759-6 (e-pdf), 978-1-4081-5761-9 (e-pub).
- 55) JANDOUREK, Jan, 2009. *Úvod do sociologie* [online]. Vydání 2. Praha: Portál [cit. 2020-02-09]. ISBN 978-80-7367-644-5. Dostupné z: <http://sfx.is.cuni.cz/sfxlcl3?sid=shorturl&isbn=80-7367-644-3>
- 56) JINDRA, Zdeněk a Ivan JAKUBEC, 2015. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-2945-2. Dostupné z: http://www.cupress.cuni.cz/ink2_stat/index.jsp?include=podrobnosti&id=15089&z_alozka=2
- 57) JOHANISOVÁ, Naďa, 2008. *Kde peníze jsou služebním, nikoliv pánem: výpravy za ekonomikou přátelskou přírodě a člověku*. Volary: Stehlík, edice Jiná ekonomie. ISBN 978-80-86913-05-6.
- 58) JOHANISOVÁ, Naďa, 2009. Richard Douthwaite: Jak ekonomicky nerůst ani neklesat? In: *Sedmá generace: společensko-ekonomický měsíčník*, 3/2009. Brno: Hnutí DUHA. ISSN 1212-0499
- 59) JOHANISOVÁ, Naděžda, 2013. Alternativní ekonomické systémy v souvislostech. In: *Súčasná spoločnosť – výzvy a vízie*. 1. Vydání. Zvolen: Technická univerzita vo Zvoleně. s. 35-63, 28 s. ISBN 978-80-228-2550-4.
- 60) JOHANISOVÁ, Naďa, 2014a. *Ekologická ekonomie: vybrané kapitoly*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-7116-2.
- 61) JOHANISOVÁ, Naďa, 2014b. Alternativy podnikání v nerůstové ekonomice. In: *Auc philosophica et historica*. Vol 2013 No 2 (2013), s. 59-77. DOI: 10.14712/24647055.2014.3. ISSN 0567-8293, e-ISSN: 2464-7055. Dostupné z:

<http://ceske-socialni-podnikani.cz/images/pdf/N.%20Johanisov%20Alternativy%20podnikni.pdf>

- 62) JOSSA, Bruno, 2009. Alchian and Demsetz's Critique of the Cooperative Firm Thirty-Seven Years after. In: *Metroeconomica*, Vol. 60, Issue 4, s. 686-714, November 2009. DOI: 10.1111/j.1467-999X.2009.04070.x. ISSN 0026-1386 (print), ISSN 1467-999X (online). Dostupné z:
<https://ssrn.com/abstract=1487783>,
https://www.researchgate.net/publication/46541718_Alchian_and_demsetz's_critique_of_the_cooperative_firm_thirty-seven_years_after
- 63) KANT, Immanuel, 1976. *Základy metafyziky mravů*. Vydání I. Praha: Svoboda.
[alternativně]:
KANT, Immanuel, BARABAS, Marina a Pavel KOUBA, eds., 2014. *Základy metafyziky mravů*. Vydání třetí, opravené. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 978-80-7298-501-2.
- 64) KELLER, Jan, 1997. *Sociologie a ekologie*. Praha: Sociologické nakladatelství. Základy sociologie. ISBN 80-85850-42-7.
- 65) KELLER, Jan, 2005. *Až na dno blahobytu: [ke společenským kořenům ekologické krize]*. 3. vyd. Praha: EarthSave. ISBN 80-903085-7-0.
- 66) KELLER, Jan, 2007. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství. Studie. ISBN 978-80-86429-66-3.
- 67) KOHÁK, Erazim, 2000. *Zelená svatozář: kapitoly z ekologické etiky*. 2., přeprac. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství. Studijní texty. ISBN 80-85850-86-9.
- 68) KRAUS, Jiří a Věra PETRÁČKOVÁ et al., 2005. *Velký slovník cizích slov: CD-ROM* [online]. Voznice: Leda. ISBN 40-372-8088-4.
- 69) KUHN, Thomas S., 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH. Oikúmené. ISBN 80-86005-54-2.
[alternativně]:
KUHN, Thomas S., 1969. *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: University of Chicago Press. Second Edition.

- 70) LAWN, Philip, 2011. Is steady-state capitalism viable? In: *Annals of the New York Academy of Sciences* [online]. 1219(1), s. 1-25 [cit. 2020-02-25]. DOI: 10.1111/j.1749-6632.2011.05966.x. ISSN 00778923.
- 71) LINHART, Jiří, VODÁKOVÁ, Alena a Miloslav PETRUSEK, eds., 1996. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-311-3.
- 72) MÁCHAL, Aleš, 2006. *Malý ekologický a environmentální slovníček*. 4. upr. a rozš. vyd. Brno: Rezekvítek. ISBN 80-86626-08-3.
- 73) MALTHUS, Thomas, 1798. *An essay on the principle of population* [online]. London: Printed for J. Johnson, in St. Paul's Church-Yard [cit. 2019-08-29]. Electronic Scholarly Publishing Project, c1998. Dostupné z: <http://www.esp.org/books/>
[alternativně]:
MALTHUS, T. R. a Geoffrey GILBERT, 2008. *An essay on the principle of population*. Oxford: Oxford University Press. Oxford world's classics. ISBN 978-0-19-954045-7.
- 74) MANKIW, Gregory N., 1999. *Zásady ekonomie*. Praha: Grada. Profesionál. ISBN 80-7169-891-1.
- 75) MARX, Karl, 1967. *Odcizení a emancipace člověka*. Praha: Mladá fronta.
- 76) MATOUŠEK, Václav, 2010. *Čechy krásné, Čechy mé: proměny krajiny Čech v době industriální*. Praha: Krigl. ISBN 978-80-86912-36-3.
- 77) MEADOWS, Donella H. et al, 1972. *The limits to growth: a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. 2nd ed. New York: Universe Books. ISBN 0-87663-165-0.
- 78) MEZŘICKÝ, Václav, 2003. *Globalizace* [online]. Praha: Portál [cit. 2019-09-24]. ISBN 80-7178-748-5. Dostupné z:
https://search.ebscohost.com/login.aspx?authtype=shib&custid=s1240919&profile=eds&ebv=EB&ppid=pp_4
- 79) MILL, John Stuart, 1848. *Principles of political economy: with some of their applications to social philosophy*. London: Routledge, Sir John Lubbock's hundred books.
[alternativně]:

MILL, John Stuart a Stephen NATHANSON, 2004. *Principles of political economy: with some of their applications to social philosophy*. Abridged. Indianapolis: Hackett Pub, [based on the 7th edition of Mill's work (1871)]. ISBN-13 978-0-87220-714-1 (cloth), ISBN-13 978-0-87220-713-4 (paper), ISBN 978-1-60384-037-8 (e-book).

[alternativně online]:

MILL, John Stuart, 1885. *Principles of political economy* [online]. Abridged, with Critical, Bibliographical, and Explanatory Notes, and a Sketch of the History of Political Economy by J. Laurence LAUGHLIN. University A Text-Book For Colleges. New York: D. Appleton And Company. The Project Gutenberg EBook 30107 [cit. 2009-09-27]. Dostupné z: <http://www.gutenberg.org/ebooks/30107>

- 80) MODRÁČEK, František, 1900. Význam konsumního hnutí. In: *Akademie: orgán socialistické mládeže*. Praha: Dělnická knihtiskárna a nakladatelství, 4(11), s. 361-396. ISSN 1212-0200. Dostupné z: <http://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:73212c10-eab9-11e3-97c9-001018b5eb5c>
- 81) MOLDAN, Bedřich, 1997. *Příroda a civilizace: životní prostředí a rozvoj lidské civilizace*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. Odborná literatura pro žáky a veřejnost. ISBN 80-04-26434-4.
- 82) MOLDAN, Bedřich, 2015. *Podmaněná planeta*. Druhé, rozšířené a upravené vydání. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-2999-5.
- 83) MONZÓNA, J. L. a R. CHAVESE, 2013. *Sociální ekonomika v Evropské unii: Shrnutí zprávy vypracované pro Evropský hospodářský a sociální výbor Mezinárodním střediskem pro výzkum a informace v oblasti veřejné, sociální a družstevní ekonomiky (CIRIEC)* [online]. Liege: CIRIEC. [cit. 2020-01-22]. Dostupné z: https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/resources/docs/a_ces11042-2012_00_00_tra_etu_cs.pdf
- 84) NĚMCOVÁ, Lidmila a Václav PRŮCHA, 1999. *K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze. Studie z hospodářských dějin. ISBN 80-7079-887-4.

- 85) NĚMCOVÁ, Lidmila, 2001. *Vybrané kapitoly z českého družstevnictví*. Praha: Družstevní asociace ČR. ISBN 80-238-7912-X.
- 86) PAULINYI, Ákoš, 2002. *Průmyslová revoluce: o původu moderní techniky*. Praha: ISV nakladatelství. ISBN 80-86642-02-X.
- 87) PINDER, Hilary, 2011. *Scott Bader: Christian Enterprise in Transition*. Quaker Studies [online]. 15(2), s. 246-253, Liverpool University Press: Open Access Journals [cit. 2020-01-18]. ISSN 1363013X.
- 88) PIRGMAIER, Elke, 2017. The Neoclassical Trojan Horse of Steady-State Economics. In: *Ecological Economics* [online]. Volume 133, s. 52-61 [cit. 2020-02-25]. DOI: 10.1016/j.ecolecon.2016.11.010. ISSN 0921-8009.
- 89) POHLHAMMER, Lauterbachová Květa, 2012. Etické bankovníctví. In: *Kulturní noviny* [online]. 31. Brno [cit. 2020-01-18]. ISSN 1804-8897. Dostupné z : <https://www.kulturni-noviny.cz/permalink/6901>
- 90) PRŮKA, Miloslav, 2009. *Péče o oikos: dům v dějinách myšlení*. Brno: L. Marek. Pontes pragenses. ISBN 978-80-87127-19-3.
- 91) PURŠ, Jaroslav, 1973. *Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce*. Praha: Academia.
- 92) RANIS, Peter, 2005. *Argentina's worker-occupied factories and enterprises. Socialism and Democracy* [online]. Vol. 19 Issue 3, s. 93-115. Publisher: Taylor & Francis Ltd. [cit. 2019-07-12]. DOI: 10.1080/08854300500257989. ISSN 08854300.
- 93) RANIS, Peter, 2009. Movement of Recuperated Factories, Argentina. In: *The International Encyclopedia of Revolution and Protest: 1500 to the Present*. John Wiley and Sons Ltd, s. 2346-2350. ISBN13 9781405184649, ISBN10 1405184647, ISBN 9781405198073 (online). Dostupné z : <https://doi.org/10.1002/9781405198073.wbierp1039>
- 94) RANIS, Peter, 2016. *Eminent Domain: Building Toward Worker Cooperatives in the United States. Perspectives on Global Development* [online]. 15(1/2), 28-37 [cit. 2019-07-12]. DOI: 10.1163/15691497-12341373. ISSN 15691500.
- 95) RANIS, Peter, 2016. Eminent Domain: Building Toward Worker Cooperatives in the United States [online]. In: *Perspectives on Global Development and Technology*.

Vol. 15 Issue 1/2, p28-37. New York: Brill Academic Publishers [cit. 2019-07-12].
DOI: 10.1163/15691497-12341373. ISSN: 15691497, ISSN 15691500.

- 96) REMTOVÁ, Květa, 2009. *Výkladový slovník základních pojmů z oblasti udržitelného rozvoje*. Praha: Ministerstvo životního prostředí České republiky. ISBN 978-80-7212-506-7.
- 97) RYNDA, Ivan, 1999. Restaurace politické kultury v České republice, transformace a trvale udržitelný rozvoj. In: POTŮČEK, Martin, ed. *Česká společnost na konci tisíciletí: konference pořádaná Fakultou sociálních věd UK*. Vyd. 1., 2 sv., Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-825-5.
- 98) RYNDA, Ivan, 2000. Trvale udržitelný rozvoj a vzdělávání. In: DLOUHÁ, Jana, ed. *Sborník z konference Hledání odpovědi na výzvy současného světa (se zvláštním zřetelem na otázky životního prostředí): fórum vysokoškolských učitelů: Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 25.-26.1.2000*. Praha: Univerzita Karlova, 191 s. ISBN 80-902635-2-6.
- 99) RYNDA, Ivan, 2005. Udržitelný rozvoj, jeho ohrožení a kvalita života. In: *Životné prostredie*. Ročník 39, číslo 6, s. 324–328. Bratislava: Ústav krajinnej ekológie SAV. ISSN 0044-4863.
- 100) SEDLÁČEK, Tomáš, 2012a. *Ekonomie dobra a zla: po stopách lidského tázání od Gilgameše po finanční krizi*. 2. vyd., rozš. Praha: 65. pole. ISBN 978-80-87506-10-3
- 101) SEDLÁČEK, Tomáš, ORRELL, David a Roman CHLUPATÝ, 2012b. *Soumrak homo economicus*. V Praze: 65. pole. Double. ISBN 978-80-87506-07-3.
- 102) SEXTON, Richard J. a Julie ISKOW, 1993. What Do We Know About the Economic Efficiency of Cooperatives: An Evaluative Survey. In: *Journal of Agricultural Cooperation*. National Council of Farmer Cooperatives, vol. 8, s. 1-13. Washington D.C. DOI: 10.22004/ag.econ.46389. ISSN 1052-9861. Dostupné z: <https://econpapers.repec.org/scripts/redirector.php?url=http%3A%2F%2Fageconsearch.umn.edu%2Frecord%2F46389%2Ffiles%2FVol%25208%25201993%2520Article%25202.pdf;h=repec:ags:joagco:46389>
- 103) SCHNAIBERG, Allan, 1980. *The Environment: Freu Surplus to Scarcity*. New York: Oxford University Press. xiii, 464 s. ISBN 0-19-502611-X.

- 104) SCHUMACHER, E. F., 2000. *Malé je milé, aneb, Ekonomie, která by počítala i s člověkem*. Brno: Doplněk. ISBN 80-7239-035-X
- [alternativně]:
- SCHUMACHER, E. F., 1973. *Small is beautiful: economics as if people mattered*. New York: Harper Colophon. ISBN 0-06-090432-1.
- 105) SIMMS, Andrew, 2003. *Ghost Town Britain II: Death on the High Street: How Britain's Local Economies Are Losing Ground and Fighting Back*. London: New Economics Foundation. 40 s. ISBN-10: 1899407790, ISBN-13: 978-1899407798.
- 106) SMITH, Richard, 2010. Beyond Growth or Beyond Capitalism? In: *Real-world economics review* [online]. Issue no. 53, 26 June 2010, s. 28-42 [cit. 2020-02-25]. ISSN 1755-9472. Dostupné z:
<http://www.paecon.net/PAERreview/issue53/Smith53.pdf>
- 107) SIRŮČEK, Pavel, 2007. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: (vývoj, současnost, výhledy)*. Slaný: Melandrium. ISBN 978-80-86175-53-9.
- 108) SLAVÍKOVÁ, Lenka, VEJCHODSKÁ, Eliška a Jan SLAVÍK et al., 2012. *Ekonomie životního prostředí – teorie a politika*. 1. vyd. Praha: Alfa Nakladatelství. ISBN 978-80-87197-45-5.
- 109) SOUKUP, Václav, 2004. *Dějiny antropologie: (encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie)*. Praha: Karolinum. ISBN 80-246-0337-3.
- 110) SOUKUPOVÁ, Jana et al., 2011. *Ekonomika životního prostředí*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-5644-2.
- 111) SPASH, Clive L., 1999. The Development of Environmental Thinking in Economics. In: *Environmental Values* [online]. White Horse Press, 8(4), s. 413-435 [cit. 2019-10-07]. ISSN 0963-2719 (print), ISSB 1752-7015 (online). Dostupné z:
<https://pdfs.semanticscholar.org/e84b/36f4a361d9caa15559fee797a016930e3052.pdf>
- 112) SPURNÝ, Matěj, 2016. *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-3332-9.

- 113) STEAD, Edward W. a Jean Garner STEAD, 1998. *Management pro malou planetu: strategické rozhodování a životní prostředí*. Praha: G plus G. ISBN 80-86103-15-3.
- 114) STEINER, Rudolf a Robert A. McDERMOTT, 1998. *The essential Steiner: basic writings of Rudolf Steiner*. San Francisco: Harper & Row, 1984. ISBN 0-06-065345-0
- 115) STÖCKLOVÁ, Tereza, 2010. Spočítej a panuj: De/politika kalkulace. In: BARŠA, Pavel. *Kritika depolitizovaného rozumu: úvahy (nejen) o nové normalizaci*. Všeň: Grimmus. ISBN 978-80-902831-6-9.
- 116) SVOBODA, Jiří, ed., 2006. *160 let družstevnictví v České republice: 1847-2007*. Praha: Družstevní asociace ČR. ISBN 80-239-7279-0.
- 117) ŠENKÝŘOVÁ, Bohuslava, 2010. *Bankovníctví*. Praha: Vysoká škola finanční a správní. Europress. ISBN 978-80-7408-029-6
- 118) ŠVIHLÍKOVÁ, Ilona, 2010. *Globalizace a krize: souvislosti a scénáře*. Všeň: Grimmus. Ekonomie, politika. ISBN 978-80-87461-01-3.
- 119) ŠVIHLÍKOVÁ, Ilona a Zbyněk FIALA, eds., 2018. *Co přinesla mezinárodní konference: Lokální a družstevní způsoby hospodaření jako progresivní vize*. Sborník příspěvků. Rosa-Luxemburg-Stiftung e.V., zastoupení v České republice ve spolupráci se spolkem Alternativa zdola. Konference konaná v Praze dne 9. 10. 2018
- 120) TEILHARD DE CHARDIN, Pierre, 1959. *The Phenomenon of Man*. New York: Harper & Row.
- [alternativně]:
- TEILHARD DE CHARDIN, Pierre, 1990. *Vesmír a lidstvo*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-043-5.
- 121) *The story of the ILO's promotion of Cooperatives Recommendation, 2002 (no.193): a review of the process of making ILO Recommendation No. 193, its implementation and its impact*, 2015. Geneva: International Labour Office. ISBN 978-92-2-129375-0 (print), ISBN 978-92-2-129376-7 (pdf).
- Dostupné z:

http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R193

- 122) TOFFLER, Alvin a Heidi TOFFLER, 2001. *Nová civilizace: třetí vlna a její důsledky*. Praha: Dokořán. Liter. ISBN 80-86569-00-4.
- [alternativně]:
- TOFFLER, Alvin a Heidi TOFFLER, 1995. *Creating a new civilization: the politics of the third wave*. Atlanta: Turner Publishing. ISBN 1-57036-223-8.
- 123) VALIŠOVÁ, Alena a Hana KASÍKOVÁ, 2011. *Pedagogika pro učitele. 2., rozšířené a aktualizované vydání*. Praha: Grada. Pedagogika. ISBN 978-80-247-3357-9.
- 124) VIETA, Marcelo, 2019. Recuperating and (re)learning the language of autogestion in Argentina's empresas recuperadas worker cooperatives. In: *Journal of Cultural Economy* [online]. 12(5), s. 401-422. United Kingdom, Taylor & Francis [cit. 2020-01-12]. DOI: 10.1080/17530350.2018.1544164. ISSN 17530350.
- 125) YUNWOO, N. et al, eds., 2013. *Towards Green Growth and Low-carbon Urban Development*. Hauppauge, New York: Nova Science Publishers, Inc. ISBN 978-1-62618-425-1 (e-book).

10.2 Diplomové, bakalářské a jiné práce

- 126) NOVÁK, Arnošt, 2006. *Zelení proti zeleným. Radikální ekologie – komparativní analýza sociální ekologie s ekologií hlubinnou* [online]. Praha, Diplomová práce, Fakulta humanitních studií. Vedoucí práce Ivan Rynda [cit. 2019-09-24]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/54522>.
- 127) DEKASTELLO, Petr, 2011. *Interpretace a shrnutí kosmologie Teilharda de Chardin*. Semestrální práce Filosofie ZS2010, přednášky: Teilharda de Chardin – AFSV00039. Praha: ÚFaR, UK.

10.3 Přednášky a scripta

- 128) DVORŽÁK, Libor, 2017. *Environmentální politika a právo v Evropské unii pro neprávniky* [prezentace/přednášky]. 12. Chemické látky, prevence závažných havárií a GMO. Praha: katedra Sociální a kulturní ekologie, Fakulta humanitních studií UK, zimní semestr 2017 [cit. 2018-01-08].
- 129) RYNDA, Ivan, 2017. *Sociální ekologie II* [prezentace/přednášky]. Praha: katedra Sociální a kulturní ekologie, Fakulta humanitních studií UK, letní semestr 2017 [cit. 2019-05-22].
- 130) RYNDA, Ivan, 2018. *Diplomní seminář III* [prezentace/přednášky]. Praha: katedra Sociální a kulturní ekologie, Fakulta humanitních studií UK, letní semestr 2018 [cit. 2018-04-10].

10.4 Další zdroje

- 131) *Curriculum Vitae of Herman Edward Daly*, 2019. [online]. University of Maryland [cit. 2019-10-06]. Dostupné z:
<https://spp.umd.edu/sites/default/files/2019-05/Curriculum%20Vitae%20complete%20%20copy%202.pdf>
In:
<https://spp.umd.edu/our-community/faculty-staff/herman-e-daly>
- 132) *Laureate of The Right Livelihood Foundation – Herman Daly*, 2016. [online]. Foundation Head office: Stockholmsvägen 23, Enskede. [cit. 2019-10-06]. Dostupné z:
<https://www.rightlivelihoodaward.org/laureates/herman-daly/>
- 133) EU NAŘÍZENÍ RADY (ES) 2003 č 1435_2003 o statutu Evropské družstevní společnosti.
- 134) EU STANOVISKO 2005 hospodářského a sociálního výboru KOM(2004)18 o podpoře družstevních společností v Evropě.
- 135) EU USNESENÍ 2012 parlamentu 2012_2321(INI) přispění družstev k překonání krize.

- 136) EU USNESENÍ 2013 parlamentu 2011_2116(INI) o statutu evropské družstevní společnosti s ohledem na zapojení zaměstnanců.
- 137) EU STANOVISKO 2015 hospodářského a sociálního výboru 2015_C 251_02 Úloha družstevních záložen a spořitelén v územní soudržnosti.
- 138) Rezoluce OSN A/RES/47/90, 1993. *Role družstev ve světle nových ekonomických a sociálních trendů*. Schválená na Valném shromáždění OSN 16/12/1992.
Dostupné z:
<https://undocs.org/en/A/RES/47/90>
- 139) Rezoluce OSN A/RES/56/114, 2002. *Družstvy k sociálnímu rozvoji*. Schválená na Valném shromáždění OSN 19/12/2001.
Dostupné z:
<https://undocs.org/en/A/RES/56/114>
- 140) Rezoluce OSN A/RES/64/136, 2010. *Družstvy k sociálnímu rozvoji*. Schválená na Valném shromáždění OSN 18/12/2009.
Dostupné z:
<https://undocs.org/en/A/RES/64/136>
- 141) Zákon č. 17/1992 Sb., o životním prostředí. In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010-2020 [cit. 9. 2. 2020]. Dostupné z:
<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1992-17>

11. Přílohy

11.1 Schválený projekt diplomové práce

Viz následující strana

Fakulta humanitních studií UK
katedra magisterského oboru
sociální a kulturní ekologie

U Kříže 8/661, 158 00 Praha 5-Jinonice

Magisterský obor
sociální a kulturní
ekologie

Projekt diplomové práce (DP) oboru sociální a kulturní ekologie

1. Jméno studenta, tituly: Petr Dekastello, Bc.
2. Osobní číslo (UKČO): 48907106
3. Rok imatrikulace na FHS UK: 2016
4. Datum zápisu na katedru sociální a kulturní ekologie FHS UK: 9/2016
5. Názvy všech předchozích bakalářských prací, škola, obor a rok, kde a kdy byly obhájeny:
Od Descartovy mysli ke Kantovu rozumu. FF UK, Filosofie, 2016
6. Předběžný název DP (česky): Družstevnictví – jako jeden z možných nástrojů ekonomického konceptu Steady-State
7. Předběžný název DP (anglicky): Cooperative – as one of the possible tools of the economic concept of Steady-State
8. Klíčová slova (česky): družstvo, družstevnictví, růstový imperativ, ekonomický růst, (trvale) udržitelný rozvoj
9. Klíčová slova (anglicky): steady-state, cooperative, co-op enterprises system, economic growth, sustainable development
10. Obecný kontext (souvislosti tématu, širší rámec [zasazení „do světa“]):

Dnešní společnost je postavena na produkci a spotřebě. Jsme konzumní a spotřební společností, která staví svůj rozvoj na materiálové a energetické bázi. K uspokojování těchto potřeb jsme vybudovali tržní ekonomiku, která je postavena na růstovém imperativu. To znamená, že ekonomika je nucena stále růst, aby byly uspokojovány neustále větší nároky společnosti, která má potřebu se dále rozvíjet. Hlavní ekonomický proud je tudíž postaven na předpokladu stálého zvyšování produkce a spotřeby, aby společnost konzumu byla uspokojována, jestliže jsou naplněny její základní životní potřeby. Tím vzniká tlak k neustálému narůstání materiálových a energetických toků, které procházejí ekonomikou. Vniká tak nutnost růstu, založeného na produkci a spotřebě, což nazýváme růstový imperativ. Avšak neustálá potřeba růstu založeného na uvedených základech, přináší i zvyšování spotřeby zdrojů, a to z valné části neobnovitelných. Jelikož žijeme v uzavřeném systému s omezenými zdroji, je nutno počítat s tím, že zdroje nelze spotřebovávat nekonečně dlouho.

Z důvodu kritiky a nesouhlasu s ekonomikou založenou na růstovém imperativu, vznikla alternativní ekonomická koncepce, v originále se nazývající, Steady-State, tj. česky řečeno ekonomie ustáleného stavu. Autoři tohoto konceptu odmítají, z výše uvedených důvodů, růstový imperativ, který má hlavní tři příčiny: forma struktury firem, forma peněžní ekonomiky, tlak na zaměstnanost a efektivnost.

Je nutné hledat jiné možnosti, jak naplňovat lidské potřeby růstu, resp. rozvoje. Existuje již zde, a to již od dob industrializace, fenomén družstevnictví, který je založen na jiných principech a ideách, než je hlavní růstový proud ekonomiky.

11. Předmět zkoumání (vlastní předmět práce [zasazení „do vědy“]):

Diplomová práce v první části přiblíží podstatu růstového imperativu a jeho problematiku, a to ve vztahu k trvale udržitelnému rozvoji. V návaznosti na předchozím základě bude představena koncepce ekonomické koncepce Steady-State. Nicméně koncepce je kritizována za to, že nemá žádné praktické nástroje, které by ji mohly uvést do praxe. Proto v další části práce bude představen fenomén družstevnictví. Bude vyložena jeho idea a zkoumány principy, na kterých funguje. V hlavní části práce bude zkoumáno, jestli družstevnictví naplňuje požadavky koncepce Steady-State, či do jaké míry.
12. Hlavní vstupní hypotéza nebo hypotézy (2–4 na výběr); pro práci 1–2, možno však formulovat výzkumné otázky, event. jen výzkumný problém:

Lze hovořit o družstevnictví, jako o jedné z forem hospodářské činnosti či jednom z možných nástrojů, jak praktikovat koncepci Steady-State?
13. Metodologický postup: metody a techniky, které budou v práci použity:

Jedná se o teoretickou formu práce s metodou analogie, tj. zkoumání fenoménu na základě společných charakteristik a zjištěné shody některých vlastností mezi netotožnými předměty zkoumání. V zásadě půjde o diachronní komparaci svého druhu respektive o pokus o komparaci po diagonále analogických / historických (a možných) skutečností a situací. Postupovat se bude principem dedukce, tj. z přijatých výroků (premis) se dospěje k novému tvrzení a závěru.
14. Cíl DP (kromě ověření hypotéz a teoretického přínosu např. praktický přínos, vypracování metodologie, základ pro řešení problémů v praxi atd.):

Při pozitivních výsledcích vyplývajících z práce je možné poukazovat na fakt, že družstevní principy mohou být jedním z nástrojů nejen k praktikování koncepce Steady-State, ale mohou vést k naplňování TUR a tím se bránit negativním důsledkům růstového imperativu.
15. Čím budou rozšířeny dosavadní znalosti (vědecká „přidaná hodnota DP“):

Cílem je ukázat, že koncepce Steady-State není či nemusí být utopie. Tedy to, že nástroje existují již od počátečních stádií industrializačního procesu (kdy dochází ke komodizaci trhu, komodifikaci společnosti a atomizaci, jinak řečeno individualizaci, společnosti).
16. Jaké bude (bude-li) jejich teoretické zobecnění a přínos:

Přínosem je ukázat, zdali existují nástroje ekonomického konceptu Steady-State. V případě pozitivního závěru zkoumání: formy hospodářské činnosti, odpovídající konceptu Steady-State, existují a dají se úspěšně aplikovat.
17. Struktura DP (předběžný obsah – názvy oddílů a kapitol):
18. Předběžná bibliografie k tématu:
 - a. HÁJEK, Jan a Vlastislav LACINA. 1999. *Od úvěrních družstev k bankovním koncernům*. Praha: Historický ústav AV ČR. ISBN 80-85268-93-0.
 - b. NĚMCOVÁ, Lidmila a Václav PRŮCHA. 1999. *K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze. Studie z hospodářských dějin. ISBN 80-7079-887-4.
 - c. NĚMCOVÁ, Lidmila. 2001. *Vybrané kapitoly z českého družstevnictví*. Praha: Družstevní asociace ČR. ISBN 80-238-7912-X.
 - d. JINDRA, Zdeněk a Ivan JAKUBEC. 2015. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-2945-2.
 - e. AWKEN, Paul, Amory B. LOVINS a L. Hunter LOVINS. 2003. *Přírodní kapitalismus: jak se rodí další průmyslová revoluce*. Praha: Mladá fronta. Myšlenky. ISBN 80-204-1078-3.

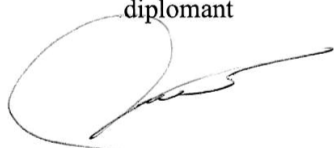
- f. JOHANISOVÁ, Nad'a. *Kde peníze jsou služebníkem, nikoliv pánem: výpravy za ekonomikou přátelskou přírodě a člověku*. Volary: Stehlík, 2008. Jiná ekonomie. ISBN 978-80-86913-05-6.
- g. FRAŇKOVÁ, Eva. 2015. *Lokální ekonomiky v souvislostech, aneb, Produkce a spotřeba z blízka*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-7740-9.
- h. HORKÝ, Ondřej a Tomáš PROFANT. 2015. *Mimo Sever a Jih: rozumět globálním nerovnostem a rozmanitosti*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů. ISBN 978-80-87558-18-8.
- i. JEŽEK, Tomáš. *Peníze a trh*. 2002. Praha: Portál. ISBN 80-7178-685-3.
- j. LATOUCHE, Serge. 2012. *Malé pojednání o poklidném nerůstu*. Beroun: Za tráti.
- k. RYNDA, Ivan. 1997. Globální a regionální problematika vztahu člověka k jeho životnímu prostředí. In: *Sysifos* (příloha) (Česká republika), 4, s. 1–24.
- l. RYNDA, Ivan. 2000. Trvale udržitelný rozvoj a vzdělávání, (ed.) Dlouhá, Jana: in: *Hledání odpovědí na výzvy současného světa*, s. 10–16, UK/CZP//Společnost pro trvale udržitelný život, Praha.
- m. RYNDA, Ivan. 2005. *Udržitelný rozvoj, jeho ohrožení a kvalita života*. Životné prostredie: Revue pro teorii a starostlivosť o životné prostredie. Č. 6, str. 324–328.
- n. VOTRUBA, Adam. 2013. *Paradox úroků: dějiny konceptu bezúročné měny*. Brno: Doplněk. Společensko-ekologická edice. ISBN 978-80-7036-382-9.
- o. MAREK, Jiří. 2014. *Nerůst jako alternativa udržitelného rozvoje?* [online]. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, Katedra sociální a kulturní ekologie. Vedoucí práce Ivan Rynda, oponent práce Eva Fraňková
- p. ZILVAR, Jiří. 2012. *Energetická družstva*. [online]. Diplomová práce, Univerzita Karlova. Fakulta sociálních věd. Vedoucí práce Martin Nekola, oponent práce Naděžda Johanisová
- q. ANDRESOTTI, Vanessa. 2013. *Súčasná spoločnosť: výzvy a vízie*. Zvolen: Technická univerzita vo Zvolene. ISBN 978-80-228-2550-4.
- r. BELL, Michael. 1998. *An invitation to environmental sociology*. Thousand Oaks: Pine Forge Press. Sociology for a new century. ISBN 0-7619-8509-3.
- s. DALE, Gareth, Manu V. MATHAI a Jose A. Puppim de OLIVEIRA, ed. 2016. *Green growth: ideology, political economy and the alternatives*. London: Zed Books. ISBN 978-1-78360-487-6.
- t. DALY, Herman E. 1980. *Economics, ecology, ethics: Essays towards a steady-state economy*. San Francisco: W. H. Freeman and Company. Dostupné z: http://www.uvm.edu/~jdericks/Iceland/Daly_Ends_n_Means.pdf
- u. DALY, Herman E.; COBB, John B. 1989. *For the Common Good. Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. Boston: Beacon Press.
- v. DALY, Herman E. 1997. *Beyond growth. The economics of sustainable development*. Beacon Press, Boston. Dostupné z: <http://www.scribd.com/doc/98478810/Herman-E-Daly-Beyond-Growth-the-Economics-of-Sustainable-Development-Beacon-Press-1997>
- w. DALY, Herman E.; FARLEY, Joshua. 2004. *Ecological Economics: Principles and Applications*. Washington: Island Press.
- x. DOBB, Maurice Herbert. 1965. *Economic growth and underdeveloped countries*. New York: International Publishers.
- y. DOUTHWAITE, Richard; MLČOCH, Lubomír. 2011. *Prosperita bez ekonomického růstu? Sedmá generace*. Roč. 20, č. 1., str. 10-12.
- z. DOUTHWAITE, R. J. 1999. *The ecology of money*. Devon: Green Books. ISBN 978-1-870098-81-6.

- aa. DOUTHWAITE, R. J. a John JOPLING, ed. 2004. *Growth, the Celtic cancer: why the global economy damages our health and society*. Dublin: Feasta. Feasta review, no. 2. ISBN 1-84351-062-6.
- bb. GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas. 1971. *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge: Harvard University Press.
- cc. WILLEM HOOGENDIJK = [ILLUSTRATIONS PETER VAN DER VET]. 1991. *The economic revolution: towards a sustainable future by freeing the economy from money-making*. London: Green Print. ISBN 1854250728.
- dd. LEWIS, Mike a Pat CONATY. 2012. *The resilience imperative: cooperative transitions to a steady-state economy*. Gabriola, BC: New Society Publishers. ISBN 978-0-86571-707-7.
- ee. KERSCHNER, Christian. 2010. *Economic De-growth vs. Steady-state Economy*. Journal of Cleaner Production. 18. 544-551. 10.1016/j.jclepro.2009.10.019.
- ff. REINHART, Carmen M. a Kenneth S. ROGOFF. 2013. *Tentokrát je to jinak: osm století finanční pošetilosti*. Praha: Argo. Zip. ISBN 978-80-257-1019-7.
- gg. SPASH, Clive L., ed. 2017. *Routledge handbook of ecological economics: nature and society*. London: Routledge, Taylor & Francis Group. Routledge international handbooks. ISBN 978-1-138-93151-0.
- hh. WASHINGTON, Haydn a Paul TWOMEY, ed. 2016. *A future beyond growth: towards a steady state economy*. London: Earthscan, from Routledge. ISBN 978-1-138-95302-4.

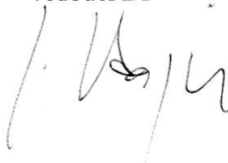
19. Předpokládaný vedoucí DP: PhDr. Jan Hájek, CSc.

Jinonice 14. června 2018

dipломant

vedoucí DP

vedoucí katedry SKE

